

Handhuuraa Oromoo Arsii

Jildii 2^{ffaa}

Barreessaan Ibroo Woliyyii/A.G/

Bara 2023

U.S.A Minisootaa

Gulaaltonnii fi Qindeessitoonni: -

1. Huseen Gammadaa
2. Abdulkariim Tukee

©2023 Mirgi abbaa kalaqaa(barreessaa) dhaa seeraan tikfamaa waan ta'eef, kitaaba kana eeyyama malee irraa tuquun, akkasumas ogummaa adda addaatti fayyadamanii raabsuu fi guutus ta'ee gartokkee isaa woraabanii itti fayyadamuun dhoorkadha; seeraan nama gaafachiisa; yakkaa qaba.

Diizaayinii golgaa kitaabaa kan qopheesse:

Ogeessa Ict. Mubaarak Boonsamoo

Namoonni kitaaba kanarratti yaada, qeeqaa fi deeggarsa kennuu barbaaddan teessoo kanatti fayyadamuu dandeessu.

Bilbila _+251903106011 Itoophiyaa

6515002991 USA

E-mail _seta114721@gmail.com

Baafata.....	Fuula
Tartiiba Taattoo	IX
Galata.....	I
Jechoota Moggaasaa/Accronomy	VIII
Hiika jechoota/ Glosary	X
Ariirrata/Preface	XIV
Axeerara /Abstract	XVIII
Seensa.....	XXI
Duub-duubee.....	XXXI
Haala Waliigalaa	XXXII
Teessuma lafaa	XXXII
Baldhinna lafaa	XXXII
Haala Qilleensaa	XXXIII
Oomisha Qonnaa fi Horsiisa Horii.....	XXXVI
Oomisha Qonnaa	XXXVI
Horsiisa Horii	XXXVII
BOQONNAA TOKKO	1
HANDHUURAA FI ILMAAN ARSEE	1
Handhuuraa	1
Ilmaan Arsee	3
Latiinsaa fi Qubsuma Oromoo	6
Latiinsa Oromoo Arsii (Sikkoo fi Mandoo)	9
Guddisaa fi Moggaasaa (Adoption & Assimilation)	12

Ilmaan Lamaan Arsee	14
Torban Mannaa	19
BOQONNAA LAMA.....	34
GOSOOTA OROMOO ARSII	34
Gosoota Hangafoota Ilmaan Arsii wolduraa duubaan:	34
Bakka Qubannaa fi Hayyoota Beekkamoo Gosootaa.....	35
BOQONNAA SADII.....	141
GAMEEYYII OROMOO ARSII.....	141
(The Arsi Oromo Icons).....	141
BOQONNAA AFUR	230
HANDHUURAA QABEENYA ARSII	230
Handhuuraa Qabeenna Uumamaa.....	230
Qabeenna Uumamaa kan lafa keessaa.....	230
Qabeenna Uumamaa kan lafa gubbaa	231
Hambaalee Qabeenyaa Uumamaa, Aadaa fi Seenaa	234
Hambaalee Holqaa qabatamoo uumamaa fi aadaa (The Natural - cultural heritages).....	235
Hambaalee qabatamoo Aadaa fi seenaa (cultural & historical Heritages).....	235
Hambaalee Aadaa fi Seenaa Qabatamoo (Cultural-historical heritages).....	236
Hambaalee Meesha Aadaa, seenaa fi Duudhaan wolqabatan	237
Hambaalee Meeshaa Aadaa Qabatamoo	237

Hambaalee hin qabatamne kan Duudhaa Oromoo Arsii (Intangible gadaa heritages).....	237
Hambaalee qabatamoo hin taane Gootummaa Muldhisan	238
BOQONNAA SHAN	239
AADAA OROMOO ARSII	239
Seenaa Sadarkaa Jireenya Ilma Namaa	239
Jireenya Adamoo fi bu'aa biqilootaa funaanun dabarsan .	239
Qoqqoodama Bara dhagaa (Types of stone age).....	241
Bara qarroomina (period of civilization).....	242
Warraqsa bara dhagaa haarawaa (Neolithic revolution)...	242
Akaakuuwwan aadaalee hojii	254
Mana Maxassaa Oromoo Arsii	255
Dureessa Oromoo Arsii/Abbaa Qabeenyaa	256
Tapha Aadaa Oromoo Arsii.....	265
Tapha gaafa chidhaa kan warra gurbaa Dubartootaan.....	266
Tapha gaafa cidhaa kan warra intalaa Dubartootaan	269
Aadaa faaruu loonii	271
Tapha aadaa Ijoollee Oromoo Arsii	273
Uffata Aadaa Oromoo Arsii	274
Uffata walii galaa kan Dhiiraa	274
Uffata Qondaalaa/ykn nama mirga qabu	275
Uffata Shamarran heeruma dura uffattu	285
Meeshaa kalaqa Aadaa Oromoo Arsii	288

Kan Mana keessaa	289
Meeshaa kalaqa aadaa kan ijoollee	297
Faaya dhiira kan qaroomina hojii	298
Meeshaa Woyyooma Bulchiinsa Gadaa.....	300
Meeshaa waraanaa fi Adamoo keessaa	301
Nyaataa fi dhugaatii Aadaa Arsii	301
Nyaata aadaa walii galaan.....	302
Soorata oromoon Arsii jaalatu.....	302
Dhugaatii Aadaa Arsii Walii Galaan	302
Aadaa Sirna Fuudhaa-Heeruma Oromoo Arsii.....	303
Akaakuu fuudhaa fi Heerumaa Arsii.....	304
Adeemsa Fuudhaa fi Heerumaa Kadhaa Irraa Hanga Gurguboo	307
Aadaa Sirna Du’a Oromoo Arsii	316
BOQONNAA JAHA	321
AMANTII OROMOO ARSII	321
Waaqeffannaa Oromoo Arsii.....	322
Abbootii Amantii Waaqeffannaa.....	328
Amantii Islaamaa Oromoo Arsii	328
Maalummaa Islaamaa	328
Nabi-Mohaammad Abdallaa.....	330
Kaalifootaa Nabiyyii	331
Seensa Amantaa Islaamaa biyya Itoophiyaa	332

Mootummoota Musliimaa Itoophiyaa.....	333
Abbootii Amantii Islaamaa	335
Eenyummaa Sheek Huseen Ibraahim	338
Gamoo Adii/White House.....	340
Amantii kiristaanaa Oromoo Arsii.....	341
Abbootii Amantii Kiristaanaa.....	342
BOQONNAA TORBA	343
HEERAA FI SIRNA GADAA OROMOO ARSII.....	343
Heera fi Seera Abba Gadaa	343
Ulaagaa Abbaa Gadaa fi Koreen Hojii ittiin filaman	347
Sirna Gadaa Oromoo Arsii	350
Caasaa Sirna Gadaa Oromoo Arsii	354
Sirna Gadaa keessatti gaheen hojii Umuriidhaan ta'eera..	356
Gogeessa ykn Baallii Gadaa Oromoo Arsii	360
Bulchiinsa Sirna Gadaa Oromoo Arsii	362
BOQONNAA SADDEET	392
Gita Bittaa Habashaa fi Diddaa Gabrummaa Oromoo Arsii.....	392
Qabsoo Hidhannoo Oromoo Arsii Baalerraa kaate.....	395
Lafa Irraa Buqqifamuu Oromoo Arsii Kan Baalee.....	399
Gidiraa Aangawoota Amaaraa Baaletti.....	400
Cubbuu Bittaa fi Gurgurtaa Gabraa	407
Seenaa Daa'imticha Gabrummaan gurguramee.....	408

Seenaa Qabsoo O/Arsii Baalerraa Kaatee (J. Huseen B fi J. Waaqoo G).....	412
BOQONNAA SAGAL.....	436
MADDA BEEKKUMSA BULCHIINSA ARSII	436
Muuxannoo fi mudannoo Hawaasa Arsii	436
Muuxannoo fi Mudannoo Hawaasaa Mammaakaan.....	437
Haawwonni Abbaa caalaa ijoollee isaanii beeku.....	441
Bulchiinsa sirna Gadaa.....	446
Bulchiinsa gosaa mataa mataan.....	448
Duudhaalee sirna Gadaatii fi Arsoomaa.....	453
Dubbi Dachaa Sayyidootaa, Abbaa Amantaa fi Hayyoota	468
Sayyid H/Alii Wolee fi Dubbii Dachaa.....	469
Shaanqullee Sibiiloo/Abbaa Amboo.....	477
Sayyidoota akka ‘Roobaa Torban’ tti beekkaman	479
Gorsaa fi dhaamsa Manguddootaa fi Hayyoota Arsii	482
BOQONNAA KUDHAN	486
GOOLABA.....	486

Tartiiba Taattoo

Taattoo 1: Hidda latiinsa kuushota gaanfa Afrikaa keessaa jiran

Taattoo 2: Hidda latiinsa maatii/ilmaan oromoo Itoophiyaa fi Gaanfa Afrikaa

Taattoo 3: Hidda latiinsa maatii/ilmaan Arsee lamaan Oromiyaa fi Oromiyaan ala jiranii.

Taattoo 4: Hiddaa fi dagaaginna ilmaan Sikkoo

Taattoo 5: Hundee fi latiinsa ilmaan Mandoo

Taattoo 6: Hidda, dame fi daraaraa ilmaan Hadiyyaa kan maqaan isaanii afur ta'e; akka Boqonnaa jalqaba, Handhuuraa fi Ilmaan Arsee jedhu keessatti ibsametti.

Galata

Kitaaba “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” jedhamu kana barreessuudhaaf kan karoora isaatiin na uumee; akka ofbeeku kan na taasise; fayyaa, kaka’umsaa fi hamilee hojii jabeessee kan na keessatti uumee; jajjabinnaa fi fedhii waa dalaguu kan na gonfachiisee sadarkaa kanaan na gahee fi waan ammaa achi hojjadhus kan naaf karoorsu isa waan ta’eef, akkuma faranjiin *“Man propose God dispose”* jechuuni namni hin karoorsa waaqni hin raawwata jettu san, hundumaa kan na cinaa dhaabbatee dalage isa waan ta’eef, duraan dursee Rabbii guddaa galanni haa gahu.

Itti aansuunis haadhaa tiyya Ayyaanee Araarsoo jiloo fi Abbaa kiyyaa Woliyyii Saxxaa Adam kan na dhalanii, na guddisanii na barsiisuun naamusaa fi sirna na qabsiisanii; maatii akka horadhus bakka kiyya bu’uudhaan yaadaa fi dirqama kiyya hunda kan raawwatan qofa osoo hintaane akka sadarkaa kana gahu kan godhe gargaarsaa fi eebbaa/du’aayii isaan ganamaa galgala naaf godhaa turan waan ta’eef, haati tiyya beektuu, hayyittii, haadha dhugaa, dagaagduu akka hidda Odaa taate tana hardhallee yoo isiii argu umrii dheerinna irraa waan haadha Oromoo Arsii arge natti fakkaata.

Kanaaf, galata isaanii kana jecha ittiin ibsuu waan hin qabneef, rabbiin guddate haadha tiyya ammas umurii ishii dachaan dabalee umurii harraagessa haa godhu. Akkasumas dabalataan, Abbaan kiyya yoo hardha lubbuun addunyaa kana irra anaan cinaa jiraachuu dhabee, galata isaa galchuu baadhellee rabbiin jazaa jannataan isaa haa deebi'uuf jedha.

Haawwonni manaa kiyyaallee: - Waaritee Gammadaa, Bengaa Muhaammad H/Ahmad fi Urgoo H/Quxxee Obsaa bakka kiyya bu'uudhaan ijoollee kan naa horanii, guddisanii, kunuunsanii hifannootaa fi rakkoo tokko malee barsiisuun galma kan geessan; anas akka hin yaaddofne na jajjabeessuun hamilee naa kennanii; akka hojii kanaan galma gahu mirgaa kiyya waan dhaabataniif galata isaaniif qabu an kana jedhee ibsuu hin danda'u.

Akkasumas mana keessatti ulaagaa guutamu qabu meeshaalee garagaraa irraa hanga soorata/nyaataa fi dhugaatii yegguu kitaaba kana barreessu addaan/keessaan na barbaachisu hunda haga danda'aniin kan an eegeen olitti waan naaf guutanii yaaddoo tokko malee kitaaba kana barreessee akka xumuru waan na utubaniif, Bengaa fi Urgoo galata ifaajee isaanii jechaan ibsuu yoo dadhabes isaan maraa guddisee guddisee onnee irraa

galateeffadha. Haadha Manaa tiyya duraanii, Waaritee Gammadaa addaan baanee jiraanullee, gaafa waliin jirru san ijoollee heddu waan naa horteeff, galata guddaa narraa qabdi.

Hojiin sammuu fi saayinsii kun akka galma gahuuf ammoo odeeffannoo kennuudhaan kan na gargaaran namoota buleeyyii, manguddoota gosaa aanaalee godina Arsii lamaani, Baalee, Harargee aanaa Hawwii Guddinnaa fi shawaa bahaa keessa jiraatan; namoota baratan (ykn hayyoota saayinsii) odeeffannoo qofa osoo hin taane tooftaa qorannoon ittiin gaggeeffamu natti muldhisan; dhaabbilee mootummaa kan akka B/A/T/Oromiyaa, Uunivarsiitiilee Arsii fi Madda Walaabuu, B/A/T/ Godinaalee arfanii, Aanaalee fi Gandoota ragaa kana walitti qabuu irratti haala naaf mijeessan maraa jabeessee onnee irraa galateeffadha.

Gama biraatiin ammoo Ragaa fi odeeffannoo qormaata/Kitaaba kanaa bakka tokkotti argachuun waan hin danda'amneef akkasumas baldhaa ta'uu irraa kan ka'e, akka asoosamaa iddoo tokko taa'anii barreessuun hedduu dhibaa ture. Kanaaf odeeffannoo dhugaa ta'e soquun eennummaa Arsii isa sirrii ta'e barreessuf, manguddoo gosaa fi hayyoota saayinsii odeeffachuu, dhaabbilee mootummaa armaan olitti ibsaman qunnamuu fi

iddoowwan seena qabeessa gara garaa akksumas kitaabolee adda addaa asii achi sosocho'uudhan qorachuun dirqama kiyya ture.

Imala nuffisiisaa ragaa baldhaa fi qabatamaa sassaabuu dhaaf taasisaa ture kana keessatti, namoota akka Obboleessa kiyya Qaasim Waliyyii, yaadota utubaa kitaaba kanaa ta'an halkanii fi guyyaa osoo hin jedhin yaadannoo dhuunfaa isaanii woggoottan dheeraf qabataa turan irraa naaf qooduu isaanitiin hojiin kun dhugaa ta'uu danda'uun isaa galata guddaa dha.

Dabalataanis nama akka Eda'oo Baqqalaa Dawaanoo kan qophii fi woltajjii eebbaa kitaaba kiyyaatiif akka tolutti haaldureewwan hundaa dursee naa mijeessuudhaan kan na qarqaare waan ta'eef onnee irraa galateeffadhu malee bira lufuu hin barbaadu. Achumaan nama akka Anshaa Gederaa kan odeeffannoo gosoota naannoo aanaa Kokkossaa jiran baldhinnaa fi hedduminnaan gaafatee gaafachiisee waan ofii beekullee itti dabalee naa kennuu isaatiin baay'ee galateeffadha.

Kana malees namoota akka Baqqalaa Furii, Awwal Huseen Bune, Dr. Ibraahim Abdulqaadir, Ismaa'il Bakar, A/Huseen Badhaasoo, H/Hasan Huseen namoota gosoota diida'aa fi seenawwan naannoo san jiru naaf kennuun, Muktaar Siraaj Fattoo

gosoota Baalee naa funaanuu isaatiif, H/Mahaammad Aadam Jiloo seenaa naannoo Baalee naaf himuu isaanii tiif galata guddaa argadhaa isaaniin jedha.

Akkasumas yaadota dagalee hojii kanaa heddu naaf kennuu isaanitiin namoota akka Qaasim Ejeroo, Gammadaa H/Roobaa, H/Waaqoo Gammadii Baatii, Ilma kiyya Ganamoo Irboo Woliyyii, Sayyuu Galchuu, Umar Ejeroo, B/saa Nageessoo Qoonxarii, Awwal Abdullaa, Jamaal Aliyyii fi namoota maqaa isaanii yeroof irraanfadhe kanneen gosaa fi seenaa Arsii ani iyyaafataa turetti na faana dhama'aa turan; bakka kiyya bu'uun akkuma anaa ta'anii dhimmamuun qaamaanis bibilaanis gaafataa gosootaa Arsii oromiyaa fi Oromiyaan alatti argamanii fi yaadota ijaarsaa kan kitaaba kiyya kana cimeessan naa eeruu isaanitiin dalagaa yoomuu dagachuu hin dandeenee waan naa gumaachaniif, maqaa saba kiyya saba baldhaa Oromootiin galateeffachuu barbaada.

Kan biroo ammoo “*Ati bara dheeraa nu soortee nu guddisuun dhimma keenna hunda akka dhimma keetiitti laaltee; akka bakka gaarii geennu fakkeenya nuu taatee karaa gaarii kan nutti agarsiiftee nuuf dhama'aa kan turte, galanni kee kanaayyuu oli*” jedhee mana sadarkaa eeggate naaf bituun,

boodas waan hafe ulaagaa fi meeshaa mana sanii barbaachisu hundaa akka an barbaadutti guutee *“keessatti hara baafadhu”* kan naan jedhe ilma kiyya Dr. Huseen Ibroo onnee irraa galateeffachuudhaan yoo ibsu garaanuu kan afaanii kana caalaa isa eebbisa.

Dhuma irratti namni ani yoomiyyuu irraanfachuu hin dandeenne Gulaaltotaa fi Qindeesstoota kitaaba **“Handhuuraa Oromoo Arsii”** maxxansa 2ffaa, B/saa Huseen Gammadaa fi Abdulkariim Tukee naaf sororuun calalanii; qaphxii ani kaasen alatti waan hedduu itti dabalanii gulaluun keessa kitaabichaa; tartiiba tooftaa galumsaatiin; yaad-rimee kitaabichaa bifa saayinsiitiin fooyyessanii qindeessuun qarqabuu isaaniitiin hojiin kun dhugaa ta’uu waan danda’eef, ani galata jara kanaa jecha ittiin ibsu waan hin qabneef, rabbiin isin haa galateessu.

Hundi keessan worri an maqaa dhahuun galata isinii galchee fi worri maqaa keessan hin dhayinis oolmaan isin naaf ooltantu hin safaramne waan ta’eef, ammas irra deebi’ee deddebi’e hunduma keessaniin horaa, dagaagaa, furdadhaa, dubbadhaa, muldhadhaa, umurii dheeradhaa, Akaakilee fi Abaabilee argaa; gaafattanii hin dhabina; gaafatamtanii hin dhabina; ifaajjanii hin booshayina; nama qarqaartanii galata hin dhabina; umurii dheeradhaa isiniin

jedha. Kan kanarraa hafeen yoo rabbiin jedhe hamma ijaan wol arginutti bakka jirtanitti nagaya, baldhinnaa, qananii fi gammachuu deebana keessa jiraadha isiniin jedha.

Jechoota Moggaasaa/Accronomy

Fkn	fakeenyaaf
Ibid muldhisa.	ragaa asii olitti ibsame sun irraa deebi’u
B/A/T/O	Biirroo Aadaa fi turiizimii Oromiyaa
B/A/T/G	Biirroo Aadaa fi Turiizimii Godinaa
B/A/T/G/A/Lixaa Lixaa	Biirroo Aadaa fi Turiizimii Godina Arsii
K.K.F	kan kana fakkaatan
K/Q/S/Oromoo	Koree Qorannoo Seenaa Oromoo
Ykn	Yookaan
I.F	Itti fufa
T/Mannaa	Torban manna
JJ	Jiruu fi jireenya
B/A/T/M/N/O Naannoo	Biirroo Aadaa fi Turiizimii Mootummaa

B/A/T/G/A

Biirroo Aadaa fi Turiizimii Godinaalee

U/M/Wolaabuu

Yuunivarsiitii Madda Wolaabuu

U/Arsii

Yuunivarsiitii Arsii

G/K/B/Oromiyaa

Godina Kibba Baha Oromiyaa

ODF

Oromoo Democaratic front

Hiika jechoota/ Glosary

Aara	Dallanuu, miira keessa galuu
Aanaa	Gosa keessatti warra wolitti aanu, fira aantee
Abbayyaa	abbaa yaa'a, laga mormor.
Abbaa Muudaa Dalloo.	qaalluu guddaa fkn Qaalluu Goodaa ka
Amba	hortee hundeen isaa tokko ta'e
Bahara	Bara nagayaa
Badaa	Iddoo ibidda itti bobeessan.
Badaafata	Sirna galgala yoo intala fuudhanii galan haati gurbaa garbuu fi buna dhadhaa itti makuun badatti naquun faluuti.
Bidaa heerumin fuudhan	Niitii ganamaa osoo nama birootti hin
Birmajii	Walabummaa, bilisummaa
Bultuma	Jiruuf jireenna gaarii
Bu'uura	Hundee ykn jalqabbi
Bokkuu	Mallatto aangoo ykn taayitaa gadaa
Caasaa	Tartiiba ijaarsa Gosaa,

Curuursee	congisee, duguugee itti fayyadame.
Danuu	Tasa, gadoon malee, osoo itti hin yaadin
Diina	Alagaa, nama dhiigan wol-hin himanne
Dhoofsisaa	sirna rakoo booda horii siinqeen dhawattu.
Gu'e	Elemaa dide, Dhoorgate, Aanayuu dhiise.
Gumaa	Haloo bawuu
Guma-Fakii	waangumaa fakkaatu, fkn ilkaan cabsuu.
Gurguboo	Kennaa intala heerumtee kan guyyaa lammataa,
Handhuuraa	Keennaa maatii ykn fira dhiyoo irraa ta'e
Heqoo	Jirbii/kirrii
Horata	Hormaata sa'aa namaa
Ilma gudeedaa	kan dhalchan
Ilma Huuraa	kan raasatti gatamee argachuun guddifatan.
Kiila	Sirna aanan goromsa dhibbaa gaaf tokko dhale keessa seenuu
Killa	Faaya aadaa intala heerumtuu
Korma	Jibicha Ayyaanaan ilaalame hormaata looniitiif.

Milkii	Carraa yookaan hiree gaarii
Orom-duroo	Oromoota durii, abaabilee fi akaakilee
Qora	Jaarsa gamaa gamanaa dubbatu
Raada qaraxaa ka'ee booda.	raada nikaayaa erga warri intalaa dhaammatee
Rakoo	sirna badaafataan booda ganama hoola itti qalan
Sangaa	Farda sirna gadaa keessatti woyyooma qabu
Sayyida	Nama namoonni baay'en faana deeman;
Wolgara	Intala intalaan jijjiiruu
Worgee	Gogaa qeerransaa, waan bifa barruu qabu
Woyyooma	Kabajaa, waan hin tuqinaa jedhame.
Wobaxaa	Deettuun qaamaa guyyaa 3-4 titti dhiqattu
Xiillaa	malkaa jeefti isii fagoo taate.
Tuujii	lafa akka malee qilee taate
Daraqoota	nyaata micigaa qamadii irraa hojjatamu.
Tiifuu	Rooba qaqaaldhatee roobu
Balda	tapha yookaan ykn Baacuu ykn
Walabaa	Dubra qulqulluu dubrummaa gadin dhiisin.

Miiloo dhaalu.	Nama niitii fi qabeenya obboleessi irraa du'e
Guftaa	Uffata gurraacha haawwonni matatti uffattu.
Eeelee	Beedee, kan qixxaa irratti godhatan.
Naaraa	Sidaama lagaa, yookaan diina hamaa
Kosii	bakka waa dhoksanii itti kuufatan, fkn Jaarsa
Goodda	Tabba, lafa ol ka'aa deemsaaf namatti ulfaatu
Qaalluu Goodaa	Nama murti muuda gadaa irratti kennu.
Lufuu	Dabruu
Rahmata	Hiree/Risqii

Ariirrata/Preface

Mata dureen kitaaba kanaa “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” kan jedhuu dha. Kitaabni kun kan barreeffameef kaayoo gurguddaa afur of keessaatti hammata. Kaayoon tokkoffaan ilaalcha wol mormisiisaa “ilmaan Arsee lama moo sadii?” jedhu kan hanga bara ammaatitti barreessitoota seenaatiin ifa hin bahin qormaata kanaan hanga danda’e ibsee dhaloota haarawa (new generation) hubachiisuuf. Akkasumas guutuu Addunyaa, Itoophiyaa fi keessattuu akka Oromiyaatti ifa gochuun kuusaa seenaa ummata kanaa keessa akka seenu godhuuf.

Kaayoon lammaaffaa ammootu kan irratti xiyyaafatu, seenaa ilmaan Arsee kan armaan dura kuusaa seenaa keessa kaayamanii jiran soquudhaan hamma tokko madda ragaa afoolaatii fi barreeffamoota garagaraa wolbira qabee hubachuudhaan hanqinnaalee jiran guutuun sirreessuudhaaf.

Kaayyoon sadaffaa kitaaba kanaa, dhaloonni ammaa fedhii fi hubannoo eenyummaa oromummaa akka sabaatti akkasumas Arsoomaa akka gosaatti maqaa qofaan jaalata jechuu hin dandeenyu. Sababni isa qabsoon bara qeerroon Addunyaa guutuu

warraaqsa Oromootiin (Oromo revolution) dhaan sochoosee ture ragaa qabatamaa santu nu daangessa.

Haa ta'uu malee, dhaloonni kun yeroo ammaa aadaa, duudhaa sirna Gadaa akkasumas Amantii isaa Waaqeffannaa walumaagalaan eenyummaa isaa duuka bu'ee dhimma jiruu kiyyaat ykn lammummaa Oromummaa kiyyaati jedhee waan gadi fageenyaan xiixallee hin baranneef, amalli akkanaa kun barmitilee doofummaa/wollaalummaa fidan nutti ta'ee of nu dagachiisuun akkuma bishaan eele irraa gara arginetti nu jallisuu danda'a.

Kanaafuu, ofitti deebinee nuyi eenyu akka taanee fi eessaa akka dhufne of gaafannee of barbaaduun of argannee duudhaa keenna **orom-duroo** ganamaatitti deebinee akka sabaattis ta'e akka gosaa Arsii tokkotti qidoominnaan ijaaramnee kabajjamnee, yeroo hundaa addunyaa kanarratti dammaqinnaan jiraachuu akka qabnu kaallatti agarsiisuuf. Kaayyoon afraffaadhaf kan maayyii, waa'ee Oromoo Arsii irratti keessattuu qormaata jabeessuuf fayyada. Walumaagalaan barreeffamoota seenaa waa'ee oromoo irratti hojjachatamaa jiran cimsee waan duraan jirus heddumeessuudha.

Kitaabni kun Boqonnaa gurguddaa saddeet qaba. Boqonnaan jalqabaa qormaanni ilaalcha waldiddaa waa’ee “*baay’inni damee ilmaan Oromoo Arsee lama moo sadii?*” jedhuu fi maalummaan ‘*handhuuraa*’ kan keesatti ibsamuudha.

Boqonnaan lammaffaan qormaata kanaa teessumaa fi handhuuraa Qabeenya Arsii ilaalchisee qabeenyi hundeedhaan iddoo lamatti akka qoodamu isaanis kan uumamaa tii (natural heritages) fi kan namaan tolfame (**kan aadaa fi seenaa**) ykn “*cultural and historical resources*” ta’uu irra dabrees kan uumamaa qabeenya *lafa keessaa* fi *lafa gubbaa* jedhamee yoo ibsamu, qabeenyi namaan tolfame ammoo karaa biraatiin qabeenyaa aadaa (cultural) fi seenaa (historical) jedhamuun qoodamuu fi dabaltiidhaan qabiyyeen xixiqqoon as jala jiran martuu baldhinnaan kan keessatti ibsamaniidha.

Kana maleellee, Boqonnaaleen sadaffaa, afraffaa, shanaffaa, jahaffaa, torbaffaa fi saddeetteffaan qormaata kanaa: - **Gameeyyii, Handhuuraa Qabeenyaa, Aadaa, Amantii**, akkasumas Qabiyyee fi duudhaalee **Heeraa fi Sirna Gadaa Oromoo Arsii** fkn:- aadaa fuudhaa-heerumaa, aadaa sirna du’aa, Waaqeffannaa, Ayyaana Oromoo, Gumaa fi Guma-fakii, Moggaasa, Guddifachaa, Sirna bulchiinsa gosa Arsii fi Tumaa Seeraa, inni

biroo ammoo **Gita-bittaa Habashaa fi Diddaa Gabrummaa Oromoo Arsii** akkasumas **Madda Beekkumsa Bulchiinsa Oromoo Arsii** fknf waan akka Mammaakaa, Jecha Dachaa Sayyidootaa, Eebaa fi Gorsa manguddootaa fa'a tartiibaan kan of keessaa qabuudha. Boqonnaan jaha waa'ee sirna gadaatiin kan wolqabatu ta'ee, garuu wanti adda isa godhu baay'ee baldhaa fi guddaa ta'uu isaati.

Gara dhumaatitti Boqonnaan saglaaffaa fi kan goolaba qormaatichaa ammoo yaadota gurguddaa boqonnoota darban keessatti ilaalamanii yaadannoon mil-jalee, kitaabileen wobii ta'an erga keessatti eeramanii booda miiltoo bifa bifaan kaayuudhaan goolaba.

.

Axeerara /Abstract

Kitaabni “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” jedhu kun *handhuuraa fi Ilmaan Arsee, handhuuraa Qabeenya Arsii, Aadaa, Amantii, qabiyyee duudhaa sirna gadaa* kan ummanni Arsii bu’aa bayii jireenya jaarraa hedduu keessatti horate irratti xiyyeeffachuudhaan “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” durii qabee hanga har’aatti jiru ibsa. Yaada kana bareechisee ibsuuf akka danda’amutti ragaa barreeffamaa seenaa oromoo Arsii kanaan dura jiruufi ragaa afoolaa manguddoota irraa guurame waliin xiinxaluudhaan kan ijaarame.

Qabxiiwwan ijoon qorannoo kana keessatti katabaman keessaa inni tokko Handhuuraa fi Ilmaan Arsee (baayinna damee ilmaan Arseeti). Handhuuraan kennaa osoo namni kennaaniif sun hin beekin firri ykn haadhaafi abbaan qabeennuma qaban irraa namaaf, keessattuu daa’immanii kennaniidha.

Ilmaan Arsee irratti gaafiiwwan hedduminnaan ka’an, mormii fi yaanni garagaraa jiraachuu isaati. “**Ilmaan Arsee meeqa?**” gaafii jedhu ilaalchisee, kitaabota garagaraa dabalatee hayyoonni seenaa fi manguddoonni Arsiitis afoolaan garri caalu; Ilmaan Arsii lama (2) ta’uu eeraniiru. Yaada kanaan faallaa ammoo akka

manguddoonni Arsii jedhanitti “ilmaan Arsee dhalootaan lama seeraan sadii” afoolli jedhus argameera.

Dabree tarees, dubartiin Manguddittiin Arsii takka bara durii yoo waaqeffattu “waaqa Arsii sadiinii maarree na dhaqqabi hardha” jettee akka rabbiin kadhataa turte dhagahameera. Arsiin sadiin ykn Ijoolleen kunis: - Sikkoo, Mandoo fi Hawaasoo dha jedhu. Maqaawwan garagaraa armaan olitti; Sikkoo, Mandoo fi Hawaasoo jedhamee kaawame kunniin hundinuu kan ibsu maqama ilmaan sadiin kanaa ta’uu isaanii kitaaba seenaa Oromoo hanga jaarraa 16ffaa jedhu keessatti ibsuun, inumaa qorannoofilee banaa taasiseera.

Warri yaada Kanaan ala jiran, ilmaan Arsee lama (2) isaanis Sikkoo fi Mando jechuun kan dubbatan afoola manguddootaa hedduu irraa ka’uudhaan ilaalchi isaanii kun jecha afaanii irra darbe fageenyaan nama amansiisaa. Kana jechuun warri yaadaa fi ilaalcha akkanaa afaaniin ibsan ragaa odeeffannoo quubsaa afoola darbaa dabarsaa irraa isaan gahe qaban.

Qubannaadhaan walqabatee ammoo, ragaaleen afoola manguddoota Arsii irraa argaman akka ibsanitti, Arsiin bara seenaan hin beekamne irraa kaasee, lafa amma irra jiraataa jiru,

Kan kibba Oromiyaatti argmtu kana irra baay’innaan jiraataa akka ture mirkaneessu. Citee citees ummanni kun Oromiyaan ala, naannolee akka Moot/kibbaa fi sidaamaa keessallee jiraachuu ragaa bahu.

Kanaafuu, Oromoon Arsii durii kaasee kibba baha Itoophiyaa fi Oromiyaa dabalatee kutaalee adda addaa kan biyya teennaa keessa faca’ee, kennaa uumamaa, hormaata namaatii fi qabeenyaallee argatee uummata jiraataa tureedha.

kana malees, handhuuraa qabeenyaa maqaa fi akaakuu isaa wajjiin; tulluuwwan, garreen wal-qabattoo, qilleensa, bosona, holqa garagaraa, gamoowwan akka Dirree sh/Huseen, malkaa Ateetee, bishaan, gandaa fi Tilluu akkasumas, haroowwan, laggeenii fi k.k.f irratti bu’uureffachuudhaan ***“handhuuraan qabeenyaa Oromoo Arsii”*** hammii tokko kaayameera.

Handhuuraa fi damee Ilmaan Arsee, Handhuuraa qabeenya Arsii, Aadaa, Amantii akkasumas Sirna gadaa ilaalchisee, barreeffama seenaa Oromoo Arsii kanaan dura kuusameetti dabaluu dhaan argama haaraa afoolarraa madden cimsee ijaaruun kaayeera.

Seensa

Saayinsiin seenaa hamayyaa akka ibsutti, dhalli namaa bifaa fi amalaan garaagarummaa qabaachuun isaa ni beekkama. Dhala namaa kana keessaa ummaanni kuushii (kaawkashiyaa) dhaloota kiristoosiin dura gara bara 4000 irratti naannowwan baha Afrikaa irraa kaasee hanga qarqaraawwan lamaan garba diimaa fi gara Afrikaa kaabaatiinis Morookoo dabalatee hanga biyyoota Atilaantikaa, Arabiyaa irraa ammoo karaa Meesooptamiyaatiin hanga Awurooppaa fi giddu-galeessa Easiyaa babaldhatee kan turee dha.

Ummanni kuush kan qooqni isaa Afroo Eesiya jedhamu kun sadarkaa idil-addunyaatti afaan garee jahaa keessatti ramadama. Isaanis Arabiyaa fi meesooptamiyaa, Barbar, Ijptii durii, chaadi, Sahaaraa fi qooqa kuush, Itoophiyaa keessatti dursa dubbatamaa turanii dha (*Pro.Tasammaa Taa'aa, 2014*).

Kana malees, Gaanfi Afrikaa madda argama dhala namaa ta'uu irra darbee ummata kuush, hangafaa fi abbaa qaroomina addunyaa duriitii dur yeroo hin beekamne irraa kaasee iddoo jereenyaa fi Mana isaati. Garuu, qaroomina kana dhugaa jallisuun akka qaroomina ummata birootti yoo dhiheessanis hubatameera.

Fakkeenaa democracy Griikii durii fi Ameerikaa (sirna Gadaa), tapha hookkoo (hook game), Siidaawwan ykn Piraamidoota **Masrii** (Ancient Egyptians' pyramids), siidaa Aksuum, teknoolojiiwwan meeshaa_sibiilaa garagaraa biyyoo irraa baqfamuun hojjatamu kan akka (**iron ore, iron tools & iron weapons**) yeroo jalqabaatiif warri qalaqe kuushota.

Garuu, kana hundaa abbaan kuushota ta'uu ragaa bahuu dhiisanii seenaa dabsuun galata tokko malee itti tajaajilamaa jiru. Ummata hortee kuushii keessaa hangafni oromoo yoo ta'u, Arsiinis akka gosa oromoo tokkotti dhaloota darbee irraa handhuuraa ykn kennaa uumaa fi namaa kan bu'aa bahii jireenyaa isaanii keessatti horatanii fi seenaa mataa isaanii qabu.

Yad-rimeen falaasama oromoo kun Sabni tokko dhunfaadhaanis ta'ee gamtoominaan hanga tokko jiraachuuf; handhuuraan beekumsaa dhalootaa, seenaa yeroo darbee kan qabeenyaa uumamaa fi namaa yoo jiraate qofaa dha. Namni handhuuraa beekkumsa yeroo darbee hin qabneefi gosaa isaa hin beeknee, quuqaan ykn gara nyaatteen eenyumaa itti hin dhagahamu. Ijjannoo jireenyaa gad-dhaabataallee qabachuu hin danda'uu.

Jireenya ilmaan namootaa seenaa darbe keessatti kaafnee yoo ilaaluu baanne kan har'a irra jirru baruufis ta'ee hubachuufis ni rakanna. Kaleessi yoo hin jiraanne har'i hin jiru. Har'i hin jiru yoo ta'e ammoo boru hin dhufa jedhanii yaaduun hin danda'amu. Kanaaf, isa har'aa baruuf, kan boruu tilmaamuuf isa kaleessaa qorachuun barbaachisaadha.

Akka Pro. Tasammaan ragaa Gadaa Melbaa eeruudhaan kaayetti, Seenaan oromoo yeroo dheeraaf bifa barreeffamaan ifa akka hin taane cunqursaa cimaa jala ture. Kanaafis sababa adda addaa kaasuun ni danda'ama. Kunis abbaa seenichaa kan ta'e oromoon carraa barnootaa argatee mirga afaan isaatiin baratee seenaa isaas ta'ee aadaa isaa barreessuu hin dandeenne. Oromoonni carraa barnootaa argatan seenaa dhugaa ta'e barreessuuf tattaaffi gochaa turan ammoo gufuu guddatu isaan qunnamaa tureere. seenaan saba tokkoo nama sabicha keessatti dhalateen yoo qoratame/barreefamee gaarii ta'a jedhnee yaaddama (*Pro.Tasammaa Taa'aa, 2014*).

Kanaaf, kan oromoon Arsii **“Gosaan duuba qileedha”** jedhee mammaakuuf. Gosti tokko ykn namni tokko waa'ee eenyummaa

isaa baruufi walitti dhufeenyaa fi madda gosa isaa beekuu kan danda’u yoo lakkaawwii hidda latiinsa gosa isaa beeke qofa.

Seenaan gosa guddoo Oromoo Arsiitis akkuma Kan oromoo baldhaa, sababuma wolfakkaatu kan adda addaatiin otoo hin barreeffamin ukkamamee tureera. Kanaafuu, gaafilee hedduu kitaaba kana keessatti ka’aniif hiikkoo ta’an afoolaa manguddoota irraa argame malee deebiin quubsaan barreeffamaan argame **hinbashilu**. Jechuun Karaa birootiin, bifa kitabatiin galmeen heddu waan hin kuufaminiif, odeeffannoon baldhaan otoo hin argamin hafeera.

Callaa Carcar, hayyuun seeraa fi Abbaan Gadaa warra harargee afoolaan akka jedhanitti, galmeen kuusaa seenaa oromoo ijatti haa mul’atuu dhabu malee, diina jalaa dhoksuuf jecha ummanni oromoo bakka sadii kaayachuu isaa ragaa bahu. Kanas kan godhaniif akka diinni keenya, keessahu warri **naafxanyootaa** kan faayidaa, seenaa gaarii, dhageetti gurraa, durummaa fi arjooma, abbaa biyyummaa oromoo, mootummaa oromoo, falaasama oromoo, hayyummaa fi gootummaa oromoo dhagahuu hin barbaanne jalaa dabsuu dhaaf.

walumaagalatti eenyummaa oromummaa miila lamaan dhaabbatee akka biyya oromiyaatti jiraachuu miti, yoma maqaa oromoo jedhu dhagayanuu waan qabanii fi waan gadhiisan wallaalanii dhadhaa ibidda bu'e worri ta'u san iccitii kana akka hin argannee jalaa dhoksanii kallatti odeeffannoo jalaa miliksuuf.

Osoo isaan hin barbaadin sammuu isaanii keessaa sirbee kan isaan yaadessu, jaalala tokko malee onnee isaanii keessaa dibbee oromummaa kan isaan rukuchiisu, hirriba isaan dhooggee gursaa kan isaan bulchuu fi hinnaaffaan kan garaacha isaanii gubuu fi bokossu waan biraati miti, akkuma gameessi siyaasa addunyaa guddichi, obbo Jawaar Siraaj Muhaammad jedhe **“jibbaa fi sodaa oromooti”** (*Oromo phobia*).

Maqaan, gurraa fi urgaan foolii oromummaa oromootaaf qabutu abdii jireenyaa isaan kutachiiseeti waan akkanaa dalagan jechuu dha. Kanaaf, orom-duroos ta'ee oromoon bara kanaa seenaa fi odeeffannoo qabeenya adda addaa bifa afoola garagaraatiin ***Mankuusa seenaa*** lubbuun jiruu fi sosso'u (alive historical archive) armaan gadii kana sadiin keessa kaawwataa ture ammas darbee darbee wonti akkanaa inuma jira.

Wanti nama ajaa'ibu kuusaaleen seenaa kunniin haalduree tokko malee itti gaafatamummaa oromummaatiin iccitii fi seenaa eenyummaa oromoo guutumatti gara dhaloota isaan booda dhufuutti dabarsaa turaniiru; dabarsaas jiru. Kun kan raawwatamaa turee fi ammas kan raawwatamaa jiru bara marsaa gadaa shananii keessatti akka ta'e afoola Callaa Carcar irraa hubachuun danda'ameera.

Iddoowwan Mankuusa seenaa kunis: -

1. *Kosii (Jaarsa)*
2. *Dubartii*
3. *Daa'immaan (Ijoollee)*

Meeshaan guddaan riqicha ta'uun gidduu dhaloota hedduutitti akka meeshaa daddabarsaa seenaa jireenya waa hundaa keessattuu: - eennummaa, jireenyaa, bulchiinsa fi sirna Gadaa, siyaasdiinagdee fi Aadaa akkasumas kkf kuusuuf kunuunsuun tajaajilaa turee fi ammas tajaajila gubbaa jiru, afoola ta'uu hayyoonni addunyaa kanaa baay'innaan ragaa bahu. Oromoonis galata meeshaa hawaas-qunnamtii dhalootaa kana sirriitti bareechisee beeka. Faaydaa fi maalummaa Afoolaa hayyuun Daavid qorannoo bara 2004 godheen akka armaan gadii kanatti tolchee afaan faranjiitiin ibseera.

“An interview is a conversation between people in which one person has the role of researcher. The interviewer has to pose questions (either structured, semi-structured or unstructured format) listen to responses new questions” jechuun kaa’a, akka Abdulkariim Tukee (Daavid, 2004) eeruudhaan kaayetti.

Yaadni kun kan ibsu, **Afoolli** waliin dubbii namni qorannoo gaggeessu tokko gama caaseffamaan, gartokkee ceeseffamaan, yookaan miti-caaseffamaan namoota odeeffannoo irraa fudhataniif dhiyeessuudhaan deebii isaanii erga namuusaan dhaggeeffatamee booda itti fufuudhaan gaafii biroo isaaniif dhiyeessuun mala odeeffannoo ittiin funaannu ta’uu isaa kan agarsiisuudha. Yaaduma kana jabeessu-**Afoolli** ykn (Oral tradition) meeshaa odeeffannoon dhaloota irraa dhalootatti jechoota afaaniitiin ittiin darbu ta’uu B/saa seenaa, Huseen Gammadaa irraa hubatameera.

Yaada **Dubartiin, Jaarsaa fi daa’imman** oromoos ta’ee kan oromoo Arsii akka kuusaa seenatitti ni fayyadu jedhamee amanamu kan ibsu faaydaa afoola oromoo Arsii bifa weedduu dubartootaatiin jiru eeruun ni danda’ama. Fakkeenya guddaa dubbii oromoon library (ykn historical archive) ni qaba jedhu

keessaa inni tokko haala dubbii ijoo armaan olitti ibsameetiin dubartii kaasuu ni dandeenya.

Dubartiin bara sanii mootummaan Abbaa irree Habashaa hamma fedhellee yoo gabbaran kan nama hin jajannee fi kan nama hin dhiifne ta'uu isaa hawaasa bara saniititti ibsuufis haa ta'uu dhaloota itti aanutti ergaa hacuuccaa fi cunqursaa diina keessa turanii san dabarsuuf afoola bifa weeddutiin itti tajaajilamaa iccitii seenaa oromoo gama hundaan jiru dabarsaa turaniiru. Afoolli weedduu kunis kana fakkaata: -

“Sii daakee majjee fiixadhee,

Sii daakee manny’ee fiixadhee!

Sii daakee qunnaan,

Sii daaqee humnaan!”

jedhaa salphinna hacuuccaa fi gabrummaan qabdu dabarsaniiru.

Barreeffamoota ykn kitaabota kitaaba “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” jedhu kana barreessuuf nu deeggaru guutumaan gututti argadheera yoo jechuu baadhes, afoola walitti sassaabeen gumaacha boonsaa godheera.

Hanga danda'ameen yaadaa fi madda-ragaalee seenaa kana wabeeffachuudhaan kitaabota as keessatti eeramanii fi afoolaa hidda latiinsaa irratti hundaayee, seenaa “**handhuuraa oromoo Arsii**” jedhu kana qoradheera. Bu'uuruma kanaan, Oromoon Arsii duri irraa hanga har'aatti maal keessa akka jiraata turee fi jirus ibsuun hubachiiseera.

Achuma biraan kaayyoon keenyaa qorannoo “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” jedhu keessatti waldiddaa yaadaa “*Ilmaan Arsee lama moo sadii?*” jedhu kana afoola manguddootaatiin sirreessuufi kan dura midhaagee barreeffames cimsuu dha. Kana raawwachuuf silaa hojii addaatu hojjatameera. Qorannoo kitaaba kana barreessuuf godhame irratti jalqaba hiikkaa (meaning) jecha ‘**handhuuraa**’ jedhuutu barbaadame. Ifaajee kanaanis, qabiyyeenii fi hiikkaan jecha kanaa bal'aa ta'ee argameera. Hidda latiinsa fi damee **Ilmaan Arsee** waan jedhuu fi dhumarrattis handhuuraa hidda, damee fi dimshaashaan hortee ilmaan Arsee gadii fageenyaan xiinxaleera.

Walumaagalatti qorannoo kanaan wanti ifa ta'e, Arsiin lafa amma qabatee irra jiraatu kana jaarraa hedduuf irraa jiraataa akka turee fi irra jiraata akka jiruu dha. Abuurraan “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” irratti gaggeeffame kun gara fuunduraatitti, seenaa

Oromiyaa fi biyya kana keessatti raawwatu qoratani barressuuf ragaa bu’uuraa jabaa fi qabatamaa ta’a. Inumaa jijjiirama seenaa fi handhuuraa oromoo fi oromiyaa keessattis gumaacha guddaa qaba jedhee abdadha. Kitaabota armaan dura bahan kamiyyuu caalaa fooyyessee, kitaabni kun qorannoo **“Handhuuraa Oromoo Arsii”** irratti adeemsiseen damee gurguddaa sadiin Arsee kan durii caalaa itti xiyyeeffatee ibsuun gosaa fi balbala ilmaan Arsee qabatee kan baheedha.

Tooftaa qorannoon kun ittiin dalagame ilaalchisee, ragaalee barreeffamaa; biiroo aadaa fi Turiizimii Oromiyaa, Uunivarsiitii Arsii fi Madda Walaabuu akkasumas Godinaalee Arsii Sadiiniifi Shawaa Bahaa irraa baldhinnaan yeroo dheeraaf walitti qabeera.

Godinaalee Arsii afran armaan olitti ibsaman tokko tokkoo isaanii keessaa aanaalee afur afur fudhachuudhaan manguddoota gaafiin godhamuf eeruu keessa beektotaatiin sirriitti calalee galmeeffadhe. Manguddoonni filataman ammoo kaayoo barbaadamaniif qabaachuu isaanii erga addaan baasee booda, gaafatamtoonni ykn odeeffatamtoonni (15-25) ta’an mata-mataa aanaalee irraa ragaalee afoolaa naaf kennaniiru.

Manguddoonnii fi hayyoonni saayinsii filaman kunis odeeffannoon jalqaba naaf kennan haala duub-duubee teessumma lafa Oromoo Arsii kallattii ji'oogiraafiitiin walqabate irratti kan hundaayee dha.

Duub-duubee

Duraan dursinee osoo gara yaada boqonnaa tokko jala jiru kan **“Handhuuraa fi Ilmaan Oromoo Arsii”** jedhu ibsuutti hin dabrinn, **uumaan teessuma lafa Arsii (Geographical location of Arsi Oromo)** maal akka fakkaatu sirriitti hubatuu fi hubachiisuun waan baay'ee jaalatamaa fi barbaadamadha. Kanaafuu, **uumaa teessummaa lafa Arsii** addaan baafnee tokko tokkoon keenna.

Fakkeenaa: - 1. haalaa qilleensa, 2. Oomisha Adda Addaa, 3. Waqtiilee, 4. Baldhinna lafaa, 5. Demography fi Baay'inna ummata Arsii, 6. Daangeeffama naannawa lafa Arsii fi kkf hanga tokko erga ibsinee booda gara **“Handhuuraa fi Ilmaan Oromoo Arsii”** dabrina.

Lafti Arsii kan of keessatti hammatu teessuma lafaa kallattiidhaan, baldhinna lafa Arsii, haala qilleeensaa bifa lamaan, ammas teessuma olla lafaatiin bakka sadiitti, oomisha midhaan

adda addaa keessaahuu adda dureen kan oomishamu, baay'inna ummata Arsii fi k.k.f kaasuun ni danda'ama.

Haala Waliigalaa

Teessuma lafaa

Oromoon Arsii **Kallattiidhaan teessumni lafa** isaanii gara kibba-baha Oromiyaatiin kan argaman yoo ta'u, **bahaan** Harargee fi daangaa somaalee, **dhihaan** sidaamaa, godinoota Siltee fi guraageetiin, **kaabaan** shawaa bahaa hanga karrayyuutti, kibbaan ammoo Gujii fi Boorana yoo ta'u, akka sayiinsi hammayyatti, gara fuulduraa satellite image illee qopheessuun ni danda'ama.

Baldhinna lafaa

Baldhinni lafaa isaanii kan yeroo ammaa lafa godina Arsii lamaanii Arsii bahaa fi Arsii lixaa, shawa bahaa gara kallattii kibba bahaatiin warra argamaniii fi Baaleen of jalatti qabata. Gara fuulduraa **kaartaa** fi **maappiin karee km²** shallagame, kallattii geogiraafii arfan irratti hundaayuudhaan baldhinni lafa kanaa **degree** dhaan kaayu kan yaaallu ta'e iddoon kun banaa ta'uudhaan qorannaa mataa isaa barbaada.

Kunis lafa seena qabeessa uumamaan badhaadhe ta'uu isaa ragaa bahuuf magaalaa Finfinneerraa Kibba-bahaatti sa'aatii tokko hamma sa'aatii lamaa imaluun gahaa dha. Finfinnee irraa gara dachee ilmaan Arsee yoo deeman filannoo daandii lamaa qaba.

Inni duraa shawaa bahaa keessa qaxxamuruun karaa gara magaalaa guddoo godina Arsii bahaa Asallaa geessu yoo ta'u, inni lammaffaa ammoo akkasuma shawaa bahaa keessa dabree kallatti mootummaa naannoo kibbaatiin godina Arsii lixaa seenuun magaalaa guddoo godinaa tan taate Shaashamanneetti kan galuudha.

Haala Qilleensaa

walumaagalatti haalli qilleensaa akka saayinsii Ji'oogiraafiitti yoo ilaalle lama yoo ta'u, innis qilleensa jijjiiramaa fi qilleensa baramaadha.

A. Qilleensa Jijjiiramaa/weather condition

Kun akaakuu haala qilleensa addunyaa tanaa keessaa tokko. Amalli qillensa kanaa immoo guyyaa guyyatti kan jijjiiramu yoo ta'u, fakkeenya isaa akka armaan gadii kanatti ilaalu dandeenna.

- Obboroo subii-----ni diilallaaya
- Ganama ganama-----ni qorra

- Guyya guyyaa-----ni ho'a
- Galgala galgala ammootu -----ni dhaamota, amalli qilleensa kanaa guyyaa tokkottu si'a heddu jijjiiramuu danda'uu isaati.

B. Qilleensa Baramaa/climatic condition

Kun ammoo akaakuu qilleensa sadarkaa saayinsii idil-addunyaatti beekaman keessaa kan lammaffaa yommuu ta'u, kun amala qilleensa guyyaa guyyaan jijjiiramuu san irraa baay'ee garagarummaa qaba jechuudha. Sababni jijjiirama qilleensa baramaa kanaas ka irratti bu'uureffame sochii lafti (*earth's revolution*) naannawa Aduu/Biiftu irratti woggaa tokkoof gootuudha...kan afaan faranjiitiin **“the revolution of the earth around the sun with in a year.”**

Kunis amalli qilleensaa al tokko muldhatu yeroo dheeraaf naannoo sanirraa kan turu. Kanaafuu, haala qilleensaa kana akki itti ibsuu dandeenu qilleensa yeroo dheeraaf bakka tokko turuufi kan jijjiiramuuf maallataa torbaan tokko, ji'a tokko ykn ji'a sadii hanga woggaallee gahuu danda'u jechuudha. Qilleensi kun waggaan tokko akka waqtiilee (seasons) garagaraatti qoodamuuf kan namaa fi warra saayinsii meetiroolojiilee fayyaduudha.

C. Waqtiilee Sababa Qilleensa Baramaatiin Uumamaan

Fakkeennaaf akka naanno Arsiitti qilleensi baramaan kun waqtii irratti hundaayuun yeroo ji'a sadihi hin caalle keessatti jijjiiramuun waan uumaadhaan aadaa ta'eedha.

✓ **Ganna/summer**

Saa'atii roobni guddaa dirsaan akka malee roobuu, qilleensi furdaan akka malee dhaamotuu fi dhiibbaan qilleensa qorraa hammaatu, yeroo bacadii/ dhoqqeenii fi lagni nama hin ceesifne.

✓ **Birraa/spring**

Ganni ykn roobni lufee rakkoon dhoqqee gannaatiin wolqabates darbee Aduunii fi Abaaboon akka Arfaasaa fi shuushullee fa'a yoo ija namaatti bareedani, dargaggoo fi shamarran ganna lagni guute wal arguu isaan dhoorgee ture walitti dhufuun wol arganii yaadaa fi dheebuu jaalala isaanii yeroo ykn waqtii dheebuu itti bahan.

✓ **Bona/winter**

Bonni waqtii 3ffaa ti. kun ammootu yeroo yookaan ji'oota sadiif roobni dhabamu. Yeroo tokko tokko yoo bonni dheeratee roobni dhabamee lafti babbaqaqe, lagni gogee hoongee/bonni dheeraan dhufee ykn loon margaa fi bishaan dhabee eegayee dongoraan harkisan keessattu dur bara nuti ijoollee dhalacoo turre san.

✓ Arfaasaa/Autman

Arfaasaan waqtiilee arfan keessa ka dhumaati. saa’atiin kun yeroo roobni ji’a bonaa guutu dhabamee ture diibi’ee roobee nama gammachiisu, loon deebi’e aanayu.

“Arfaasa bonni iyye, sadii woraanni iyye

Sadi nyaattuu intalaa, maagaan obboroo iyye”

Biyyi Arsii walumaagalaan kan oromiyaatii fi Itiyoophiyaatiin yoo wal fakkaatu akka naannawa teessuma lafaatti garuu haala qilleensa naannoo kanaa akaakuuwwan armaa gadii san hunda kan of keessatti qabatee dha. Kanneen keessaa muraasa isaanii maqaa dhahuudhaaf **Badda daree**, **Baddaa** fi **Gammoojiii** jedhamuu dhaan akkaatuma teessummaa qilleensa ollaa lafaatiin kan kaayameedha.

Oomisha Qonnaa fi Horsiisa Horii

Oomisha Qonnaa

Haalli qilleensa teessumma lafichaa **oomishaalee qonnaa** akka qamadii fi garbuutii mijaawaadha. Sadarkaa biyyaatitti naannoon kun oomishoota kanaan gulantaa tokkoffaa irra jira. Kan biroos buna uumamaa Harannaa Bulluqii fi aanaa Nansaboo, boqqollaa,

Xaafii adii fi diimtuu, kuduraa fi muduraa adda addaa, baaqelaa fi ataraa, dinnichaa fi kkf akkasumas oomishaalee heddu yeroo ammaa misooma jallisiitiin ka gaggeeffamaa jiru ta'uun isaa beekkamaadha.

Damma

Akkuma bunaa dammis Arsii keessatti caalaa kan beekkamu aanaalee godina baalee fkn Nansaboo fi Haranna akkasumas aanota godinoota Arsii biroo keessatti baay'innaan **gaagura** hidhanii oomishama. Dammis akkuma oomishoota qonnaa kan qamadii fi garbuu fa'a bifaa fi maqaa garaa garaa qabaachuun beekkama. Iffaa dursee bakka gurguddaa lamatti qoodama.

Kunis ***Damma daamuu*** kan yeroo baay'ee qorichoomaaf barbaadamuu ta'ee hedduminnaan naannoo gammoojjitti irra caalaa boolla keessatti dammeeffama ka jedhamuuf fi ***Damma nyaataa/ykn gaaguraa*** jedhamuun beekkama. Akaakuu damma nyaataa keessaa fkn: damma garambaa, gatamee, ciirontaa, makkanniisa, gaalee fi kkf dha.

Horsiisa Horii

Akkasumas horsiisa horiitiin Arsii sadarkaa biyyaatti adda duree yoo taatu fakkeenyi loon gaafaa, gaalaa fi re'ee, hoolotaa, fardaa fi harree, gaangee fi kan kana fakkaatan horsiisuun si'aayina

XXXVII

guddaa qabu. Ummanni Arsii teessuma lafaa baldhaa kana keessatti, akka oromiyaatitti gosoota oromoo kan akka sabboo fi goonaa, maccaa fi Tuulama, Ituu fi Humbannaa, Raayyaa fi Asaboo, Booranaa fi gujii, sikkoo, mandoo fi Hadiyyaa, Harxummaa fi jiillee yoo ilaallee Arsiin baay’innaa namaatiin sadarkaa tokkoffaa irratti argama jedhamee tilmaamama tureera. Maddi kanaatis sensus survey/ykn lakkoofsa ummataa bara mootummaa woyyaanee irraa kan argameedha.

Kana malee, **iddoowwan babbareedoo hawwata turizimiitif** oolan kanneen daaw’atamanii hin quufamne danuu qabna. Isaan kana keessaa akka fkntti kaasun yoo barbaachise dimshaashaan Hambaalee qabeenya uumamaa fi Hambaalee namaan tolfaman kan akka hambaalee aadaa fi seenaa qabatamaa fi qabatamaa hin taane fa’a kaasuun hin danda’ama.

BOQONNAA TOKKO

HANDHUURAA FI ILMAAN ARSEE

Handhuuraa

Nama kitaaba kana dubbisuu kamiyyuu jalqaba yoo argu jechi ‘**Handhuuraa**’ jedhu sammutti dhufuun isaa hin oolu. Dabalataanis “Handhuuraan Maali? maali jechuudha?” gaafii jedhuu kaasuu mala. Kanaafuu, ‘Handhuuraan’ akka gosoota Oromoo adda addaatti; qabiyyee, hiikkaa fi adeemsa ajaa’ibsiisaa ittiin geggeeffamu qabaachuu isaatu hubatama.

kaayoonii fi xiyyeeffannoon kitaaba kanaa “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” yemmuu ta’u, handhuuraan Arsii namoota hin beekneef madda oddeeffannoo akka isaanii ta’uuf kitaabaa kanaan hubachiisuun ni danda’ama. Kana ilaalchisee dursa hiikkaan isaa beekkamuu waan qabuuf, jecha eebbiffamaa ‘Handhuuraa’ jedhu kana akka armaan gaditti ibseera.

“Handhuuraan kennaa namni kennamuuf sun osoo hin beekin isaaf kennamu” jedhanii ibsu gaafatamtoonni hedduun isaanii afoolaan. Kunis akka aadaa Oromootti kennaa daa’imman dhalattee handhuura buuffatte hundaaf laatamuu dha. Adeemsi isaatis firri keessattuu haadhaa fi Abbaan, handhuura daa’imaa lafa buute san fuudhanii, qabeenyaa qaban keessaa tokko irra

kaayuudhaan handhuuraa daa'ima sanii kennan. Akaakuun kennaa kanaa baay'inaan horii akka raada ykn jibichaa, hoolaa yookaan re'ee fa'a. yoo horiin dhabames ameessaa rima'aallee waatii ykn jabbii gara jirtu waliin handhuuruun ni danda'ama. Inni kun gama tokkoon milkii daa'ima dhalatee kan ittin ilaalanii fi fuulduree daa'imaa kan ittiin tilmaaman akka ta'e ibsan. Kana jechuun ameessi handhuuraaf kenname sun yoo hore daa'imni sun milkii qabeessa godhame fudhatama, horuu baatus milkiin isaa faallaa kanaa ta'a jechuu dha (*Barakat Woldee, 2014*).

Akka hidda laatiinsa Afaan sabaa guddaa Oromootti, jechi 'Handhuuraa' jedhu kun jecha **Handhuura (umbilical-cord)** jedhu irraa kan dhufe yoo ta'u, gama saayinsiitiin ammoo, daa'imman otoo hin dhalatin dura (**pre-natal** period) garaa haadhaa keessa taa'anii karaa handhuuraatiin nyaata argachaa akka turan dhugaa mirkanaayeedha.

Kanaafuu, gaafa daa'imni tokko dhalatee addunyaa haarawa tanatti dhufe (**pos-natal** period) irraa kaasee; hiree karaa handhuuraatiin haadharraa argachaa ture waan dhabeef; kana bakka buusuuf jecha keessattuu gaafa harma haadhaa **gu'e** booda fayyaduunii danda'a yaada jedhu hubannoo keessa galchuudhaan handhuuraan isaa kenname.

Walumagalatti, Handhuraan bu’aa bahii jireenya dhaloota hedduu keessatti; badhaasa hormaata ilmaan hedduu, qabeenya, aadaa, Amantii fi duudhaa sirna gadaa waan ta’eef; eenyummaa Oromummaa fi kan Arsoomaati jechuu ni dandeenya. wellisaan Muktaar Usmaan is kanuma ibsuuf “**Arsoomni qorsooma**” jedhee sirbe.

Ilmaan Arsee

Osoo gara waa’ee qorannoo ijoo kiyyaa qormaata “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” jedhuutti hin tarkaanfatin dursee seenaa walii gala sabootaa fi sab-lammoota adda addaa kuushiin dabalatee kan ardii Afrikaa keessa jiraatanii isiniif qooduu irraa eegala. Ummattoonnii fi saboonni garagaraa sadarkaa Afrikaatti yoo ilaalle maatii afaanii gurguddaa afur (four super family language) jalatti ramadaman. Isaan kunis tokko tokkoon yoo kaayaman tartiiba armaan gadii irraa hubachuun ni danda’ama (Pro. Tasammaa Taa’aa, 2014).

1. *Niijer-koongoo*
2. *Afro-Eeshiyaa*
3. *Naayloo-Sahaaraan fi*

4. ***Khoosan*** jedhamuun yoo qoqqoodaman, sadarkaan tartiibaa kunis baay'inna namoota afaan kana dubbatanii irratti hundaayuu dhaan kan ta'ee dha.

Akkuma beekamu saboonni kuushii fi kuushiin alaa jiran hedduu Itoophiyaa fi gaanfa Afrika kana keessa jraataa jira. Jarreen kunis ramaddiin isaanii garri caaluu maatii guddaa worra Afro-Eeshiyaa jalatti kan argaman osoo ta'uu, miseensi worra afaan gaanfa Afrika keessa jiru dubbatuu muraasni darbee darbee maatii afaanii guddaa sadarkaa sadaffaa irratti argamu kan maqaan isaa Naayloo-Sahaaraan jedhamu kana jalatti argama. Akka fakkeenyaatti kaasuudhaaf Itoophiyaa fi gaanfa Afrika keessa maatiin Afaanii fi ummata guddaa Afro-Eeshiyaa jalatti ramadamu sabootaa fi afaanoota gurguddaa sadiitu jira. Isaanis: -

a) ***Kuush***

b) ***Seemii fi***

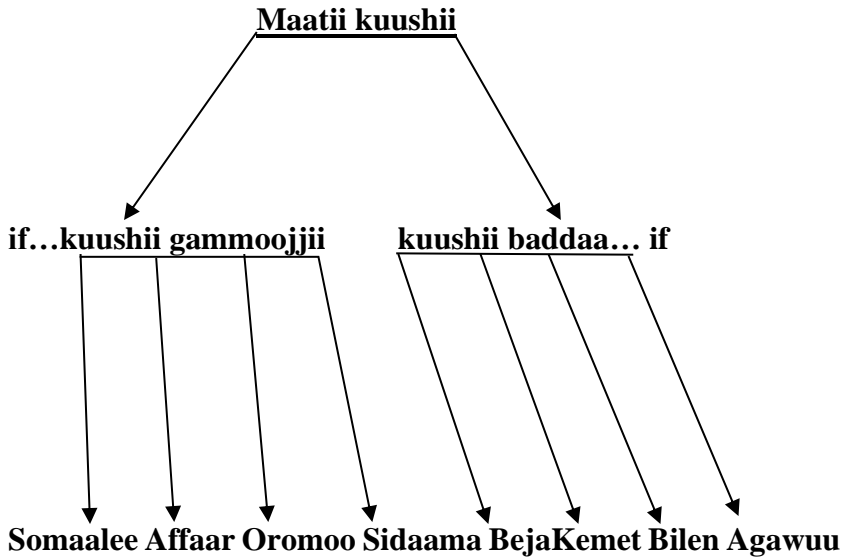
c) ***Oomoo dha.***

Ummanni oromoo hortee kuushii keessaa isa tokko ta'ee worra sirna ittin bulmaata mataa isaanii sadarkaa adunyaatti qabaachuudhaan ittiin bula tureedha. Sirna kana sirni kamiyyuu kan hin dursinee fi isa fakkaachus dorgomus kan hin dandeenneedha.

Garuu qabeenya falaasama oromoo guddaa kana falfala addaa irratti hojjachuudhaan, adunyaa kana keessatti guyyaa adiidhaan biyyoonni adda addaa *Greece, EU, USA fi nafxanyoota durii* warra guddifachaa falaasama ofii isaanii fakkeessee dhiheessu dabalatee akka seeraan ala hatan osoo beekan kan ofii fakkeessanii dhiheessuun akka barbaadanitti jijjiiranii itti fayyadamaa jiru. Itti fayyadamuun garuu yakkaa miti. Wonti gara nama nyaatu otoo abbaan falaasamichaa lubbuun jiru addunyaatti kalaqa ofii fakkeessuuf yaalu.

Haa ta'uu malee, akka maddi ragaalee seenaa adunyaa kanaa ibsanitti, yeroo jalqabaatiif Dimokraasiin Adunyaa irratti kan wal bulchaa turee fi qaroomina **dhaha**(calendar) mataa isaa qabaachuudhaan ayyaanaa fi milkii ittiin laallachuun kan beekamu ummata kuushii, keessattuu kan Kuushiin irraa late hangafticha ilmaan isaa kan ta'e oromoo dha. Kanaaf, gabaabsinee diyagraamiidhaan hidda latiinsa Kuushii akka taattoo armaan gaditti ilaaluun ni danda'ama.

Taattoo 1: - Hidda latiinsa maatii kuushii

Latiinsaa fi Qubsuma Oromoo

Jechi latiinsa (genealogy) jedhu jechoota lamaan afaan Giriikii irraa maddan akka ta’e qorataan aadaa fi Turiizimii Godina Arsii lixaa, Abdulkariim Tukee naaf ibseera.

“Genea” jechuun warra (race or family) fi “Logy” jechuun saayinsii qorannoo sanyii yommuu ta’u, kunis seenaa hidda dhaloota isaanii duubatti deebi’anii lakkaa’uu jechuudh. Qormaatni seenaa hidda latiinsaa sadarkaa sadiitti qoodama.

Isanis: -

- a) kan afaaniin dhalootaa dhalootatti darbu.
- b) kan namootni tokko tokko fedha isaaniitiin ka'anii hidda latiinsaa galmeessuun qindeessanii bifa barreeffamaatiin kaa'aniidha.
- c) Tilmaamaan jaarraa 15ffaa irraa eegalee biyyoota akka Awurooppaatti barreeffamaa ture.

Waa'ee seenaa hidda latiinsa oromoo yoo ilaalle jaarraa 12ffaa hanga 14ffaatti jijjiirraa hawaasaa faana hiddi latiinsaas jijjiiramaa dhufeera. Oromoon jiruu isaa keessatti dhimmoota akka baay'ina ummataa, gaa'elaa, siyaasaa fi kkf irraa kan ka'e gosa, manaa fi balbaa akka uumatetu dubbatama. Haala kana irraa kan ka'eenis gosoonni tokko tokko bifa adda ta'een Booranaa fi Bareentummaa akka abbaasaaniitti ilaaluu jalqaban.

Dabrees **moggaasaa** fi **guddisaan**, Oromoo lammiisaatiif sabootaa fi sab-lammoota adda addaa ofitti makee oromeessuun akkasumas hammatee bulchuun *gara laafessaa, arjaa fi hayyuu* fakkeenya dimokiraasii adunyaa tanaa ta'uu isaa agarsiisa.

Dameen gurguddaan (ilmaan oromtichaa) ummanni oromoo irraa late sirriitti qulqullaahe haa beekamu baatu malee, afoola garagaraatu jira. Akkaataa afoola manguddoota gosoota oromoo gara garaatti, akka qormaaata seenaa hidda latiinsa oromootii fi

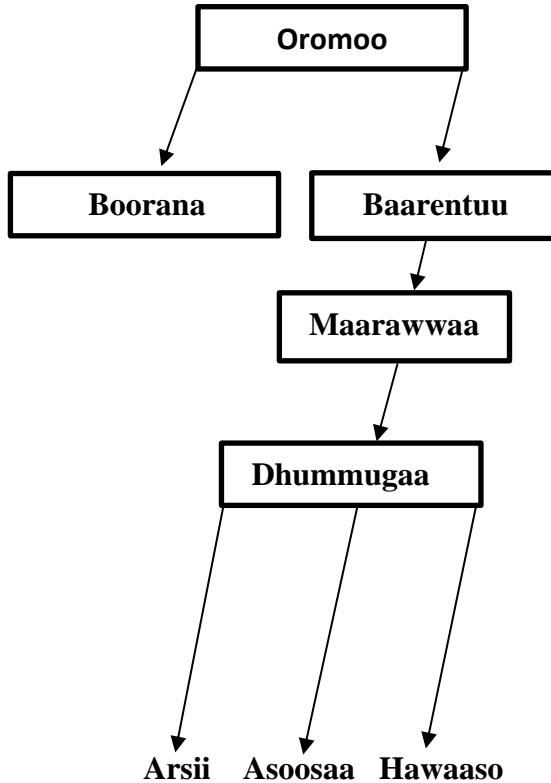
akka yaada hayyoota saayinsii barataniitti yaadni irra caalaa jiru baay’inni ilmaan oromoo lama isaanis “**Booranaa fi Baarentumaa**” kan jedhuudha.

Warri ilmaan oromoo “**lama**” jedhan, Boorana kallattii (booroo-aanaa) fi Baarentuma kallatti (barii-aanaa) kan jedhu qubannaa ilmaan oromoo mana Abbaa isaanii irraa siqanii kallatti dhihaa fi bahaatiin qabaniidha jedhanii yeroo baay’ee yoo dubbatan beekkamaadha.

Akka Callaa Carcar, Abbaan Gadaa Ituu-Humbannaa kan duraanii jedhanitti, ilmaan mana abbaa irraa gara Booro jiranii, Booranaa fi Warri gara barii-aaanaan ammoo Baarentuu jedhaman ilmaan oromtichaa haati isaanii maqaan ishii **Hayoo Meetoo Harallee** jedhamtuuti. Kanaaf, gabaabsinee diyagraamiidhaan hidda latiinsa oromoo akka taattoo armaan gaditti ilaaluun ni danda’ama.

Taattoo 2: -

Hidda latiinsa maatii oromoo

Latiinsa Oromoo Arsii (Sikkoo fi Mandoo)

Seenaan manguddoota irraa argame akka ibsutti Arsiin gurmuu barreentumaati. Maqaan Arsii jedhu kan oromoon Arsii ittiin of waamuudha. Oromoo Arsii kan hore nama Arsee jedhamu akka ta'e manguddoonni ni dubbatu. Dabalataanis, manguddoonni

biraa Arseen gurmuu bareentumaa keessaa nama Ambatoo xabboo jedhamu irraa dhalate jedhu.

Gurmuu bareentumaa keessatti oromoon Arsii ykn Arsee jechuun ilmaan torban Baarentumaa kan ta'an **Ituu Humbanna, Raayyaa Asaboo, Wolloo/Yejju, Marawwaa, Afran Qalloo fi Karrayyuu** keessaa tokko ta'e, ilmaan isaa akka afoola yeroo baay'ee hawaasa Godinaalee Arsii arfan muraasa irraa odeeffamuutti lama jechuun ragaa bahu. Isaanis **Sikkoo fi Mandoo** dha.

Oromoon Arsii Godina Baalee fi Arsii keessa durii jalqabee akka jiraataa ture seenaan qorattota amantii Islaamaa fi hayyoonni Oromoo ni dubbatu. Oromoon Arsii Sikkoo fi Mandoo iddoon qubatee argamu Godinaalee Arsiin keessa jiraatu yommuu ta'uu, isaanis Arsii bahaa, Arsii Lixaa, Baale, Shawaa Bahaa fi Godinaalee Oromiyaa kan biroo keessas ni jiraatu. Darbees hanga daangaa Booranaa, Gujii, Jimmaa, Shawaa kibba-lixaa, keeniyaa fi Taanzaniyaa hamma sumaaletti argamu. Haalli jireenya hawaasa Oromoo Arsii; Sikkoo fi Mandoo akkuma hawaasa Oromoo biraa kan inni ittiin gaggeeffamaa ture caasaa toora gosaa fi sirna Gadaati.

Haa ta'uu malee, akka qorannoo kitaabota gara garaa fi odeeffannoo afoola dhiyoo tana manguddoota gameeyyii heera uumaa fi seera gadaa Arsii kan akka Abbaa Gadaa harannaa, Taahir Godaanaa irraa argameetti, **“Ilmaan Arsee lama”** jedhamee kaayameera.

Ilmaan lamaan kunis; **Sikkoo** fi **Mandoo** dha jedhu. Yeroo baay'ee hawaasni garri caaluu *shanan sikkoo* fi *torban mandoo* yoo jedhan ni dhageenna. Asumaan itti daballee ragaalee afoola manguddoota irraa argamanii wabeeffachuudhaan, ilmaan Hadiyyaas kan dhiyoo tana worra mannaatiin wol-soqanii obbooleewwan ta'uu wol-beekan kunniin hidda latiisaa laakkawatani wolitti galaniiru. Ilmaan Torban-mannaa ammoo waan lakkaawatani Raayyaatti galaniif, hadiyyaanis gabaabamatti ilm Raayyaa Mandooti. Mando ammoo kan Arseeti.

Kanattis aansee bu'aa bahii guddaa qorannoo kanaa irraa akka hubadhutti, hidda laatiinsa ilmaanii fi ilmaan ilmaanii kan maqaan isaanii armaan olitti **Sikkoo fi Mandoo** jedhamee waamame ifatti kaayuu ni danda'a. Kana jechuun tarii oromoon akka duudhaalee seera gadaa isaatitti; ilma kan argatu karaa dhalootaatiin qofaa osoo hin taane; sonaa, safuu fi duudhaalee addaa addaatiin.

Guddisaa fi Moggaasaa (Adoption & Assimilation)

Guddisaa fi Moggaasni furtuulee seeraa walqixxummaa fi kabajaa bulchiinsa sirna Gadaa keessaa isaannan murteessoodha. Karaa biraatiin, sirna falaasama Addunyaa kana kammiyyuu caalaa “Oromummaan” ykn eenyumaan sabaa tooftaa “**Guddisaa**” fi “**Moggaasaatiin**” argama. Akka ragaan kitaaba B/saa Barakat woldee irraa ibsutti, *sirni Moggaasa maqaa bifa lamaan* yoo gaggeeffamu inni dura *moggaasa maqaa dhalootaa* yoo ta’u lammaffaan ammoo *jila maq-baasaa* jedhamuun beekkama. Dabalees ibsa yaad-rimee moggaasaa baldhinnaan kaayuudhaaf “**eenyummaan oromummaa**” karaa shaniin argama jedha (*Barakat woldee, 2014*).

Isaanis: -

- 1. Ilma barcumaa/ykn moggaasaa:** - fedhii isaatiin nama saba biraa keessaa gara oromooti dhufeeff maqaa oromoo baasaniifii dhuunfachuu.
- 2. Ilma gudeedaa** (ilma dhiigaa): - daa’ima ofii dhalchan, kan oromoota irraa dhalate;
- 3. Ilmaa boojuu:** - lola ykn waraana keessatti kan moo’amuun sinfaana gala jedhee kan harka kenne fudhachuu.

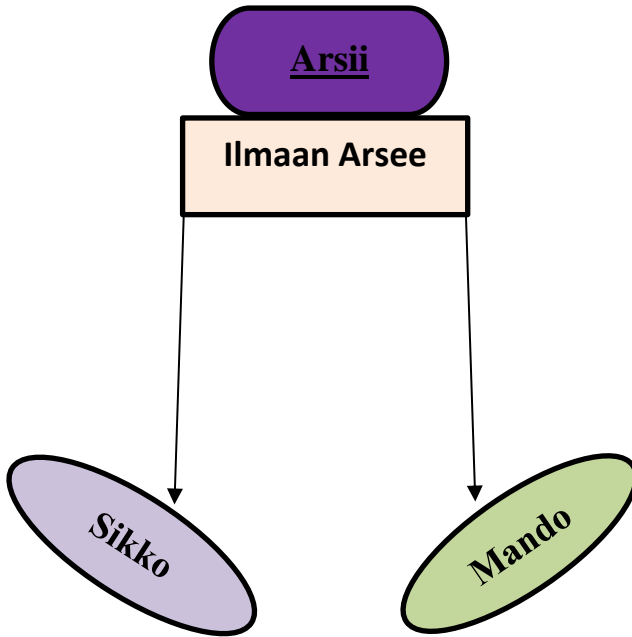
4. Ilma guddisaa: - sababa dhala dhabaniifis ta'ee osoo dhala qaban gargaarsaaf jecha kan namni biraa dhalchee fudhatanii guddisuudhaan raawwata.

5. Ilma Huuraa: - Daa'ima sababa adda addaan namoota hin beekkamneen badhetti gatame argame biyyee ykn mixii irraa hargufuun akka dhala ofiititti kunuunsanii guddisuuf fudhachuu.

Kanaafuu, moggaasa maqaa karaa armaan oliitiin raawwatamu irraa wanti hubatamu, ilmaan Arsii lama ta'uu isaanii. Jaarsooliin Arsiitis baay'inni isaanii afoola dhaloota durii irraa darbee isaan gaheen kanuma ragaa bahu. Kanas ta'e sani dimshaashaan wonti qorannoo kanaan hubatame '**ilmaan_Arsii lama'** ta'uun duraanuu jabeeffameera.

Taattoo 3: -

Hidda latiinsa Ilmaan Arsee

Isaanis lama yoo jedhamu tokkoffaan **Sikko**, lammaffaan ammoo **Mandoo** ta'uu akka armaan gadiitti gargar baafnee ibsineerra.

Ilmaan Lamaan Arsee

lama yegguu jennu ilmaan Sikkoo fi Mandoo bara ammaa kana waabee gamaa gamana Godinaalee Arsii bahaa fi lixaa, Baalee fi akkasumas Shawaa bahaa keessas kallatti kibba bahaatiin warra jiraatuudha.

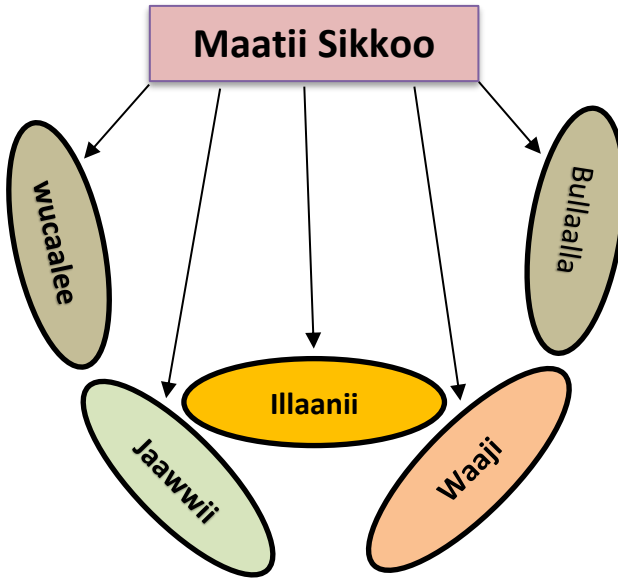
Tokkoffaan Sikko

Sikkoon laga waabee gama gara kaabaatiin hedduminnaan Godina Arsii Bahaa keessa haa jiraatu malee, Gosti muraasni kan hiddi dhaloota isaanii sikkoo ta'ee Godina Baalee, Arsii Lixaa fi Shawaa Bahaa keessatis ni argamu. Ilmaan Arsee keessaa hangafni Sikkoon yoo ta'u, hangafummaa kan argate seeraan.

Karaa biraatiin yemmuu mirkaneeffamu, Abbaan isaanii jalqaba haadha Sikkoon deette haa fuudhu malee daftee waan ilma hin dayiniif, haadha manaa tan lammaffaa fuudhan. Haati lammaffaa tun otoo haati sikkoo sikkoon hin dayin ilma argatte jedhama. Ilma sanis Mandoo jedhanii maqaa moggaasan. Mandoon sikkoon dursee waan dhalateef, dhalootaan mandootu hangafa.

Garuu akka aadaa sirna Gadaatti seeraan hangafummaan sikkoof kenname. Sababni isaa akkuma reefuu asii olitti keennetti, haadha sikkootu fuudhaan haadha Mandoo dursa jechuudha. Haadha sikkootiif hangafummaan maaliif bifa kanaan kenname jennee yoo kan gaafannu taane, ishiitu Niiti jalqabaa (Bidaa ganamaa) tan Abbaa sikkooti jechuudha. Baay'inni ijoollee sikkoo shan yoo ta'an maqaan isaanis Wucaalee, Jaawwii, Waajii, Bullaallaa fi Illaanii yommuu ta'u, ibsa dabalataatiif taattoo armaan gadii kana laaluun ni danda'ama.

Taattoo 4: Hidda latiinsa Maatii Sikkoo

Lammaffaan Mando

Mandoonis gosoota Arsii laga waabee gama gara kibbaatiin godina Baaleefi Arsii Lixaa keessa baay’innaan jiraatan hammata. Gariin ammoo citan citanii Godina Arsii Bahaa fi Shawaa Baha keessatti argamu. Dabreetis Oromoon amala isaatiin durii kaasees horsisee bulaa waan ta’eef loon isaa wajjiin hanga Keeniyaa, Taanzaniyaa, Somaliyaa fi hanga Ruwaandaatis gosoota Arsii keessaa warri mandoo muraasni tamsa’eera. Fakkeenaa afoola jirata oromoo kan biyya keeniyaa, magaalaa Naayiroobii bara dheeraaf ture, ka maqaan isaa **Ganamoo Ibroo**

jedhamu irraa akka odeeffadhetti, Worra Oromiyaan alatti tamsa'anii argaman keessaa: -

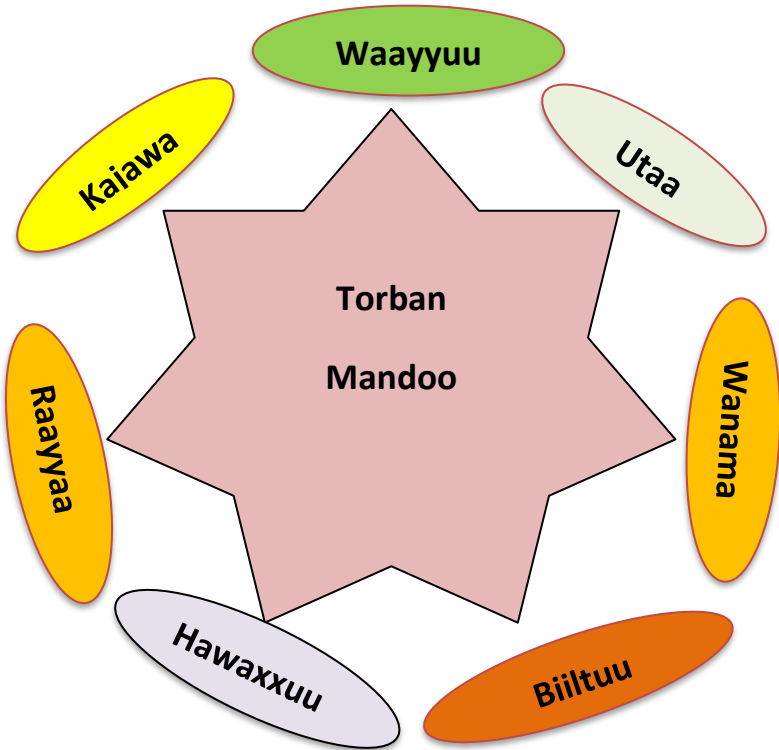
- Saymannaan -----Biyyaa Ruwaandaa tti
- Garjeedaa-----Sidaama, keeniyaa hanga Biyyaa Sumaalee tti
- Weegee -----Sidaama, Keeniyaa hanga Taanzaniyaa tti fi
- Raayyaan-----Arsii irraa citee gara kaabatti godaanes akka jiru raga bahu.

Gosoota Arsii Badii fi Baabboo jedhaman kan ka'umsi isaanii naannoo Boqqojjii ta'e irraa ijoolleen lamaa darasummaan Jimmaa Abbaa Jifaar biratti galanii barnootaa qur'aanaa otoo baratan intala Jimmaa fuudhanii godinaalee Arsiitiin ala Oromiyaa Jimma keessa faca'anii gosa Baabboo fi Badii ta'uun horanii achitti yoo hafan, Badiin haala kamiin akka Woliso dhaqee ifatti addaan bahuu baatullee sababa Sochii Oromoo jaarraa 16ffaa (oromo movement in 16th century) akka ta'etti amanama.

- Baabboo fi Badii -----Jimmaa
- Badii ----- shawaa kibba lixaa, aanaa wolisoo yoo ta'uu.

Kanas ta'ee san akka af-gaafii jaarsota Arsiitti, ilmaan Arsii Mandoo baay'inni isaanii torba yoo ta'an maqaan isaanii ammoo Raayya, Utaa, Waayyuu, Kajawa, Wanama, Biiltuu fi Hawaxxuu maqaa kaasuun yoo danda'amu, akka gadi fageenyaan hubatamutti diyaagiraamii (taattoo) dhan haala asii gadii kanaan kaayuudhaan hubachiisuun ni danda'ama.

Taattoo 5: Hidda latiinsa Maatii Torban Mandoo

Torban Mannaa

Akka kitaaba seenaa Oromoo hanga jaarraa 16ffaa jedhu keessatti ibsametti, ilmaan Arsee Seeraan sadii, innis Hadiyyaadha jedha. Garuu kun akka odeeffannoo afoola manguddoota Oromoo Arsii

keessattuu manguddoota **Torban-Mannaatti** Hadiyyaan ilmaan mandoo ta'uu gaafii fi shakkii tokko malee ragaa bahu.

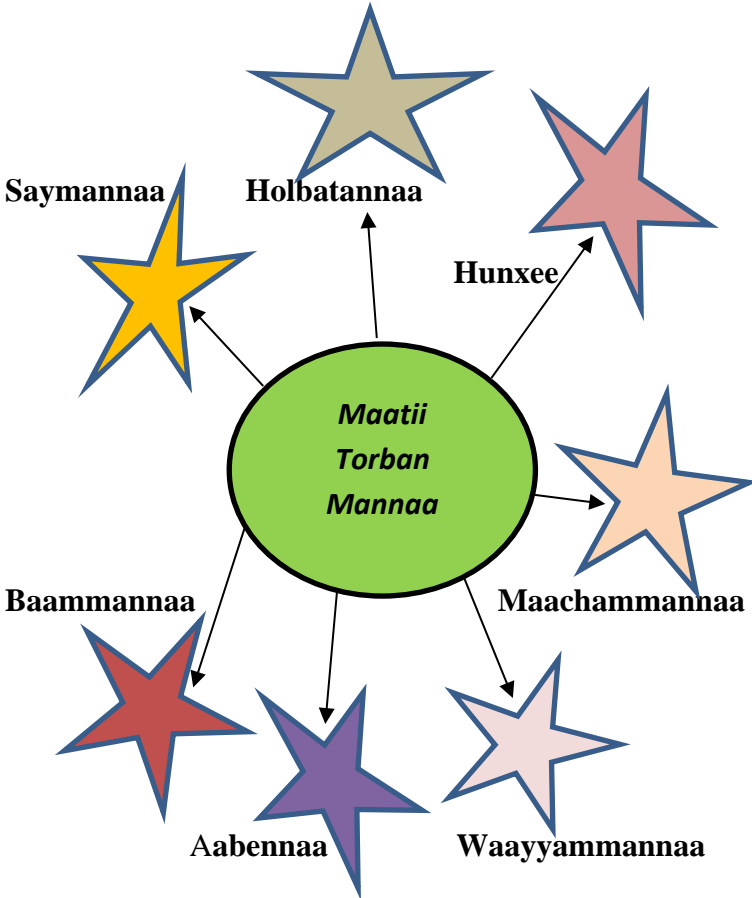
Haa ta'uu malee, akka manguddoo torban mannaatti dhaloonni ykn hiddi latiinsa **Hadiyyaa** jalqaba ilma Arsichaa maqaan isaa Mandoo irraa akka ta'e himu. Hundee dhaloota isaanis lakkaawataniis isatti galchan. **Warri Hadiyyaa** akkuma gosa Oromoo Arsii biroo, Sikkoo fi Mandoo amalli isaaniis jabana durii horsisee bulaa waan turaniif loon isaanii wajjiin Oromiyaan ala hanga Mootummaa naannoo kibbaa, godina Hadiyyaa, Sidaamaa fi Kambaataa tamsa'aniiru afoola jedhuutu jira.

Kanaafuu, yeroo ammaa worri Mannaa (ijoolleen Raayyaa Mandoo) kun godinaalee Arsii lixaa fi Baalee keessatti **horee, akaakee, abaabee** akkuma baldhate, biyyaa Itoophiyaa mootummaa naannoo kibbaa fi sidaama keessattis diriirfatee horee hanga biyya South Afrikaattuu gurmuu kinniisaa ta'eera.

Ilmaan isaanis **Baammannaa, Saymannaa, Holbatannaa, Aabennaa, Waayyamannaa, Hunxee fi Maachamannaa** dha. Gosoonni kun yeroo ammaa maqaa **gamtaa** kanaan, Oromiyaa baay'inaan godina Arsii lixaa, Baale fi Godina Hadiyyaa, isa Mootummaa naannoo kibbaa keessatti argamu keessatti yoo argaman hiddaa fi latiinsa isaa taattoo armaan gadii ykn fuula itti

aanuu irraa hubatuun danda'amus ammas seenaan qubsumaa fi latiinsa Hadiyyaa fi kan biroos qoratamee sirriitti qulqullaahuu qaba.

Taattoo 6: - Hidda latiinsa Maatii Torban Mannaa

Bara ammaa kanatti ilmaan sikkoo fi mandoo wolhoranii babaldhachuu isaaniitin gara gosa dhibba afurii oliititti guddatanii jiru. Haata'u malee gosoonni kunniin lamas ta'anii sadi; kudhanis ta'anii diigdama; deemani deemanii shanan Sikkoo fi torban Mandoo bira gahuun isaanii hin oolu. Isuma kana fakkeenna gabaabaa fudhannee yoo ilaalle: -

- Gosoota yoo himatan **Wucaaleetti** galan keessaa: - Suudee, Ataabaa, Asansaba, Ashmiira, Ciimoo, Baallakasa, Loodee, Heexosa, Amiinyaa, Baadosa, Kolooba, Arboonyee, Saasamanyee fi Nuunnuu maqaa kaasuu dandeenna.
- Gosoota yoo himatan **Bullaallatti** galan keessaa: - Asallaa, Xiijoo,
- Gosoota yoo himatan **Waaajitti** galan keessaa: - Jaarsuu, Waarsuu, Alii fi kkf dha.
- Gosoota yoo himatan **Jaawwitti** galan: - Geetara, Shaffila, Suraara, Abboona

Ragaan kanaa, qabatamaan lafarratti waan mul'atu, ija keenyaan waan arginu, gurra keenyaan waan dhageenyu irraa kan hubatameedha. Karaa biroottiin, kitaabota akka armaan olitti ibsamanii fa'a irraa fudhatame. Akkasumas waan umriin ana

barsiisee fi afoola baldhaa manguddoota Arsii irraa odeeffannoon walitti qabames ni hammata.

Manguddoonni gaafiin gara garaa godhameef kun, baay’innaan Godinaalee A/lixaa, Arsii bahaa, Baalee fi Shawaa bahaa keessatti argamu. Dabalataan, hayyootaa fi gameeyyiin oromoos gumaacha guddaa naaf godhaniiru.

Seenaa sabootaa fi sab-lamootaa biyya Itoophiyaa keessa jirataan yemmuu hubanne, Hadiyyaa fi ilmaan Kuushii obboleeyyan jedhamee kaayameera. Kanas qorattoonni afaan garagaraa hundee jechoota isaan dubatanii (Proto-language) irratti hundaa’uudhaan maatii tokko ta’uu isaanii ibsu.

Tarii dhiyoo kana warri mootummaa naannoo kibbaa jala turan kan akka ummata Sidaamaa, mootummaa naannoo ta’uudhaan injifannoo qabsoo qaqaalii ilmaan isaaniitiin yoo milkaayan; warri hafanis qabsoo kana fakkaatuun sochii taasisaa jiru.

Asirraa wanti hubannuu hayyoonni seenaa kuushota gaanfa Afrikaa barreessan qorannoo hundee jechaa (basic words) afaanota saboonni kun dubbatanii irratti godhaniin obboleewwan ta’uu qofa mirkaneessan malee, Ilmaa fi Abbaa Ilmaa fi abbeeraa ykn akaakayyuu ta’uus ni mala jedhamee gadi fageenyaan hin hubatamne. Kanaaf, yaanni ykn gaaffiin kun qorannoo biraatiif

karaa bana. Kana dhugoomsuuf bara dhiyoo waggaa kudhan hin gunne dura gosti torban (7) mannaa kan amma Godina Arsii Lixaa keessa jiranii fi Hadiyyaan kan mootummaa kibbaa keessa jiran walwaamanii turan.

Gaafa kana isa duraa caala; Dhangaa guddaa, booka naqatanii fi korma qalanii qopheeffatan irratti: wal-qoratanii, wal-baratanii wal-beekanii, walitti booyanii falatanii dhiigaan walqabuun hundee tokko irraa bahuu isaanii mirkaneeffatan. Nuti ilmaan Raayyaa waan taaneef, maatii gosoota Arsii keessaa tokko, daraaraa muka tokkootti, jechuudhaan walitti makamanii aanaa fi aantee gosa tokkoo ta'uu isaanii haaromsan.

Hubannoo Asirraa argameen, gosoonni baay'innaan Arsii keessatti argamuufi ammas akka Godinaatti haa ta'u akka Mootummaa Naannoo tokkotti Oromiyaan alatti argamuun gurmoo guddaa qabaachuun isaanii kun, otoo walitti deebi'anii Oromoon Arsii fi lafti Oromiyaa kana caalaa baldhachuun ni danda'ama. Ilma ilmaan Arsee, kan Raayyaa Mandoo ta'uu isaanillee yaada ykn ragaa amansiisaadha.

Kanaafuu, Hadiyyaan sababa cinna gadaatiin wali warransa diinaa irraa kan ka'e, Bulchiinsi Sirna Gadaa waan laafeef, deebi'anii gaaddisa caffee gadaa tokko jalatti obboleeyyan

isaatiin walarguu hin dandeenye. Jarri kun akkuma ilmaan Oromoo Arsee biroo, keessattuu kan Raayyaa looniin godaanaa walii irraa fagaatanii qubataa wal argaa tokko malee jaarraa dheeraa turan.

Ilmaan Arsee Ilaalchisee Sababoota Ragaan Seenaa Dhabameef

▪ Hanqinna galmee seenaa Oromoo sirna barreeffamaa dhabuu irraa dhufe

kanaaf Sababoota ka'an keessa Sadarkaa tokkoffaa irraatti ragaalee ilmaan Arsee lama jedhuuf akkuma seenaa oromoo baldhaa galmee seenaa kana ragaa bahuu argachuun hin rakkifne. Karaa biraatiin ilmaan Arsee akkuma ilmaan oromoo biroo addaan faffaca'uun isaanii beekkamaadha.

Haa ta'uu malee, odeeffannoo guutuu argachuu dhabuun keenya kan irratti hundaa'uu hanqinna galmee seenaa ta'uu isaa irra geenye jira. Hanqinna galmeetiif sababni lamaan kan armaa gadiiti.

- a) Tokkoffaa, afaan barreeffama dhabuu irraa kan ka'ee Oromoon lugaa isaatiin baratee, barreessee seenaa gosoota Oromoos ta'ee Arsii barreeffaman kaa'uu hin dandeenne ture.

b) Kan biraa immoo lammaffaan, seenaan Araboonni barreesan kan abashoonni barreessan irraa adda hin ture. Bara sana kayyoon barreesitoota arabaa amantaa isaanii galmaan gahachuuf qofa waan ta'eef, aadaa fi seenaa Oromoo laaffisuun barreesaa turaniiru.

▪ **Cinni Gadaa Yeroo Adda Addaa Uumamuun;**

Bulchiinsi gadaa Oromoo jalqaba gadaa afurtamii shaniif innis waggaa 360 fi akkasumas yeroo lammaffaa ammoo gadaa sagaliif jechuun waggaa 72 oliif waan addaan citeef, **Giddu Galli Caffee Gadaa** achumaan badeera.

Kunis sababa weerara mootummoota kiristaanaa fi Islaamaatiin irratti banameen, gosoonni Oromoos ta'ee Arsii lafa irra buqqaa'uu, baqachuu tasgabbii dhabuun akkuma gaanfa Afrikaattuu gaaga'ama (disturbance) jireenyaa guddaadhaaf saaxilamanii turuu kitaabolee seenaa adda addaa irraa hubachuun danda'ameera. Oromoonii fi Oromiyaan bal'oo ta'uu irraa kan ka'e, haala kana keessatti Bulchiinsi Sirna gadaa al-tokkotti Oromiyaa guutuu waliin gahuu hin dandeenne.

Kanaafuu, bakka diinni ittii moo'atetti lafa keenya irraa hin kaanu jechuun bulchiinsa alagaa jala seenanii oromiyaan alatti worrii hafan Oromoo Arsii dabalatee gosooni Oromoo hedduu

tilmamuun nama hin dhibu. Kanarraa wonti hubatamu Arsii qofa otoo hin taane ilmaan Oromoo hedduun gara saboota olla isaanii jiraniitti moggaafamuun isaanii hin oolu. Fakkeenyi guddaan ilaalcha kanaa: warra Jaarsoo fi warra Garrii kan sumaalayaa, Warra Raayyaa fi Asaboo kan Tigraay keessaa akkasumas Oromoota wolloo kan naannoo Amaaraa fa'a maqaa dhahuun ni danda'ama.

▪ **Dhibee akka Bagaa (pandemic disease)**

Dhibeen akkanaa kun kan sadarkaa adunyaatti hatantamaan babal'achuu danda'uu kan akka Bagaa, Choleeraa fi kkf fa'atu dhiibbaa geessuu danda'a.

▪ **Beela hamaa (Great Famine)**

Kan biroo bara beelli hammaate, kan hammeennummaan beella sanii **'bara'** jechuudhaan moggaafame. kan namni waan nyaatuu dhabee qabeenya nyaatamu kamiyyuu humnaan walsaame. Dhumarratti kana hundaa saamee, nyaatee erga walharkaa fixee booda waan nyaatu dhabnaan gareen gosa isaa irraa citee nyaata barbaaduu gara Sidaamaatitti badetu jira afoola jedhutu jira.

▪ **Inni Biroo Hongee (Frequent Drought)**

Bonni dheerate Roobni roobuu yoo dide, akkuma aadaa gosa Oromoo kamiyyuu Arsiinis: **Malkaa, Tulluu fi Horatti**

bahuudhaan akka waaqni isaa roobutti; Gurraacha garaa garbaa, leemmoo gara taliilaa, bokka nuu roobi jedhanii dhiiraa-dubartiin bahanii rabbiin kadhatan. Yoma san, akka afoolaan jedhamutti falaqqisee naasisee, gigissee gammachiisee, mandiisisee agrsiisee rooba bishaan bunaa bishaan nagayaa dhangalaasee.

Yogguu kadhaa isaanii kana dhagayeeti garuu biyyaa biroo fageenya jirutti yoo kan roobu ta'e, abbootiin halkan ala taa'uudhaan hordofaa, falaqqisa isaatiin kallattii roobaa addaan baafatanii, booda dhaha urjii fi addeessatiin ayyaana laallatan. Kanaanis guyyaa fi gadaa hormaata sa'aa namaa ilaaluun gaafa isaanii mijaawetti gara biyyaa bokkaan roobee sanitti loon isaanitiin godanan.

keessattu worrii loon baay'ee qabu baay'ee kan yaaddahuu fi kan garmalee cinqamu waan ta'eef, godaansa dura haala fi amala uummata naannoo sanii qoratu. Sababa godaansaa kanaan wolqabatee, Oromoo Arsii keessaa maatiin dureessi loon guddaa horachuun waliin rakkatee, gara booranatti roobaa fi marga barbaadu godaanee achumatti hafe keessaa, fakkeenyi guddaan warra raayituu; gosa Jeneraal Waaqoo Guutuuti.

Kanaafuu, akka Oromoottis ta'ee akka Oromoo Arsiitti, Sabni keenyaa gaaga'amiinsa (Crisis) gama hundaan weerarii

alagootaa fi sababoota biroo armaan olitti ibsameen irra gahee hubachuudhaan akka lakkoofsa faranjiitti jaarraa 15^{ffaa} keessa, haaromsi sirna gadaa madda walaabutti godhamee ture. Yaa'a gadaa waggaa saddee saddeetiin godhamu kana irratti Abbaa Caffee ta'uudhaan gahee guddaa kan taphatan ilmaan Oromoo Arsiiti. Kunis Cinna-Gadaa waggaa 72 maaf ture san boodaa ta'uu isaati, ragaa kitaaba seenaa oromoo hanga jaarraa 16ffaa jedhu irraa argameen.

Hayyuu-Dureewwan Bara Haaromsa Sirna Gadaa M/Walaabuu

- ✓ Alii Gurracha-----Abbaa seeraa jalqaba bara 1450.
- ✓ Gadaayyoo Galgaluu----Abbaa gadaa jalqaba bara 1450.
- ✓ Makkoo Bili-----qora bara sanii keessaa tokko.
- ✓ Oomoo Kajawaa-----qora lamaan bara sanii keessaa kan lammaffaa.
- ✓ Soof-Umar Hammarraa---Abbaa Murtii bara sanii ta'uudhaan gahee olaanaa kan taphatan ilmaan Arsii keessaa ta'uu seenaan afoola manguudoota Oromoo fi ragaaleen barreeffamaas ragaa baha.

Kanaaf, mangudoonni Arsii yeroo waa eebisaan ykn du'aa'ii godhan **“murtiin muraa soof-umar”** jedhaa wantii gadii

jabeesanii dubbataniif. Oromoon Abbaan gaachena leencaa, guddinna arbaa, kan baayinna yayyii fi onnee akka qeeransaa qabu, dur bara qananii sanii mitii, dhihoo kana akka leencatti itti aaduun lafa sochoosee wayyaanee qe'ee isaa irraa buqqisee injifachuun isaa ni yaadatama. Kanaanis lafa fi eenyummaa isaa alagaan irraa fudhatame deebisee gonfatee ture.

Gosoonni oromoo birootis bara kana gaheen isaanii gumachaan akka laayyotti kan hin laalamnee yoo ta'u, muudamnii yaa'ii caffee M/Walaabuutti gosa hundaaf kenname akka armaan gadii ta'a.

1. Abbaan Bokkuu -----Hangafticha Oromoo Boranatti.
2. Abbaan Gadaa -----Worraa Tuulamaati.
3. Hookkaan -----Worra Maccaati.
4. Abbaan Caffee -----Ilmaan Arsee lamaan keessaayi.
5. Abbaan Worraana--- Ilmaan Ittuu fi Hunbanaa keessaayi.
6. Abbaa seeraa-----Karrayyuu ykn waarra fantaallee.

Bakki oromoon Arsii sadiini qubatee jiraataa jiru godina amma Arsii lixaa fi Arsii bahaa jedhamee bekkamu qofa miti. Baalee, kibba Baha shawaa fi hanga daangaa fi godina ummata kibbaatti Hadiyyaa fa'a keessa uumata jiraatudha.

Madda Walaabutti Ajandaan/qabxiileen Marii Isaanii: -

- a) Lafa diinootaan irraa fudhatamee fi gosaa fi firootaan isaanii diinaa jalatti qabamanii hafan qabsaawanii deeffachuu fi
- b) Weerartuu alagaa kan kiristaanaa fi Islaamaa ofirraa qolachuudhaan eenyummaa fi birmadummaa biyya ofii kabachiisuu ergaa jedhu qaba.

Kanumaaf, ta'uun isaa hin oolu kan gameessii siyaasa adunyaa guddichi, obboo Jawaar Muhammad akkana jedheef...
“Oromoon waa lama jechuun Lafaa fi eenyumaa isaa yoo jalaa tuqan; Obsa hin qabu akkuma qeerransaa utaalee mataa diinaa irra bu’a, goonkuma hin caldhisu, wolgurmeessee diina abbaa fedhee haa ta’uu dhukkee itti baasa.”

Kana jechuun karaa birootiin, Oromoon yoo tuqan malee nama hin tuqu, Oromoon saba kiyya ta’eefi miti, sheleef hin jenne; duudhaa sirna Gadaatii fi heera uumaatitu isa dhoorga; kana Afrikaa dhiisi dhugaa Addunyaa keessaattuu faranjiinis beektuufi ragaallee baateedha. Gaafa dinni tuqee garuu, Oromoon ceekuu ykn gatiitti baldhata, dhaabanni isaa birbirsaa, gootummaanii fi saffisni onnee isaa akka qeerransaati, gaachenni fi irreen akka leencaati, gurmum akka kanniisaat akkasumas tooftaan akka

yayyiiti waan ta'eef; tuqan tuqaa hin danda'u, abbaan fedhe qabee hin danda'u, biyyee isa nyaachisa.

Oromoon seerri inni hin tumin hin jiru; seerri ittiin bulmaata sirna Gadaa kan irraa woraabbame heera uumaa fi uumama waaqaa fi lafaati. Lubbuu qabeeyyii fi lubbu dhabeeyyii dabalatee, uumamni Gadaan seera hin tuminiif hin jiru yoo jenne kijiba akka hin taane dhugaa Oromoon marti beekuu dha (Muhaammad Kadiir, 2013).

Safuma duudhaan sirna ittiin bulmaata isaa ajaju kanarratti hundaayuudhaan Oromoon nama beelaye garaa itti jabaate hin beeku; nama rakkoo dhibee haa ta'uu rakkina biraatiin dadhabee ykn gaggabee kufe biraa lufuuf safuu duudhaa isaatu isa dhoorga; bira dabruun hoodaa fi qooda isaati miti; keessattuu orom-duroon nama kufe yoo lafatti arge ol qabee aannan itti qaba; yoo aannan hin jirree ammoo bishaan itti qaba; bishaan qama isaatitti jigsa.

Oromoon bara durii, dureessaa, gara laafessaa fi arjaa kennee hin hifanne; ka nama hiyyoomee raadaa fi jibicha wolitti ari'uudhaan hirpheefii, moonaa guyyaa tokkoon guutee nama duroomsaa ture. Akka woyyoomaattis, waa heddutu woyyuudha yoo ta'uu, Boqonnaa itti aanu kan Heeraa fi Sirna gadaa Oromoo Arsii jedhu

jalatti dubbisuun hubachuun kan danda'amu yoo ta'es, fakkeenya tokko keessaa haa ilaalluu.

Kunis: -Waaqni woyyuu, lafti woyyuu, Dubartiin woyyuudha jedhu akka aadaa muraa sirna gadaatti. Kanniin keessaa dubartii laaluun ni salphata. Dubartii, ateetee fi hamoommota idaayyaa fuudhee galaaru afoo darbuun salphina salphina caale ta'ee safuu ykn heeraa fi seera duudhaa Orom-duroo ganamaa cabsuu dha. Aaadaa sirna gadaa kana keessatti hangafni akka abbaatti ilaalama waan ta'eef, hangafa kabajuu dhabuun eennummaa Oromummaatti finciluudha.